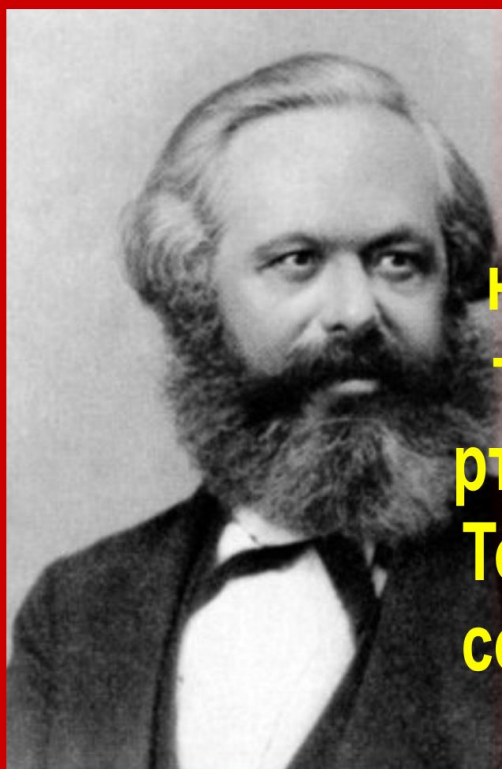

Карл Маркс

КАПИТАЛЪТ ТОМ ВТОРИ

Новата епоха:

„От форми на развитие на производителни сили тези отношения се превръщат в окови за същите. Тогава настъпва епоха на социална революция.“

Карл Маркс

**ПРОЦЕСЪТ НА
ОБРЪЩЕНИЕТО НА КАПИТАЛА**

ОТДЕЛ ПЪРВИ

**МЕТАМОРФОЗИТЕ НА КАПИТАЛА
ПРИ НЕГОВОТО ОБРЪЩЕНИЕ**

Карл Маркс

КАПИТАЛЪТ

КРИТИКА НА ПОЛИТИЧЕСКАТА ИКОНОМИЯ
Законът за движение на съвременното общество

ТОМ ВТОРИ

ПРОЦЕСЪТ НА ОБРЪЩЕНИЕТО НА КАПИТАЛА

ОТДЕЛ ПЪРВИ

МЕТАМОРФОЗИТЕ НА КАПИТАЛА
ПРИ НЕГОВОТО ОБРЪЩЕНИЕ

Съдържание

От Института по марксизъм-ленинизъм при ЦК на КПСС

Предговор от Фридрих Енгелс

Предговор към Второто издание от Енгелс

ОТДЕЛ ПЪРВИ

МЕТАМОРФОЗИТЕ НА КАПИТАЛА ПРИ НЕГОВОТО
ОБРЪЩЕНИЕ

Глава първа: Обръщението на паричния капитал

- I. Първи стадий. П—С
- II. Втори стадий. Функцията на производствения капитал
- III. Трети стадий С—П'
- IV. Обръщението в неговата цялост

Глава втора:

Обръщението на производствения капитал

I. Просто възпроизводство

II. Натрупване и възпроизводство в разширен мащаб

III. Натрупване на пари

IV. Резервен фонд

Глава трета: Обръщението на стоковия капитал

Глава четвърта: Трите фигури на обръщението

- Натурално, парично и кредитно стопанство

- Покриване на търсенето и предлагането

Глава пета. Време на обръщението

Глава шеста. Разходи по обръщението

I. Чисти разходи по обръщението

1) Време за покупка и продажба

2) Книговодство (счетоводство)

3) Пари

II. Разходи по съхраняването

1) Образуване на запас изобщо

2) Същински стоков запас

III. Транспортни разходи

* **БЕЛЕЖКИ (ПРЕПРАТКИ)** „ПОД ЛИНИЯ“

КЪМ ОБЩОТО СЪДЪРЖАНИЕ

([горе](#))

УВОД

от Института по марксизъм-ленинизъм при ЦК на КПСС

Настоящото издание на втория том на „Капиталът“ е превод от второто немско издание, излязло през 1893 г, под редакцията на Енгелс. Както и в предишното му издание на руски език (1939 г.), за основа е взет преводът под редакцията на И. И. Скворцов-Степанов.

При подготовката на това издание в посочения превод (изданието от 1939 г.) са направени значителен брой поправки, някои от които са съществени. Сверката на текста на първото и второто немски издания с ръкописите на Маркс и с окончателния ръкопис, редактиран и подготвен от Енгелс за набор, в много случаи даде възможност да се открият и отстранят редица грешки на перото и печатни грешки, допуснати във второто немско издание. Същевременно отново бяха сверени с първоизточниците всички цитати и позовавания, проверени бяха фактическите данни и изчисления, като бяха поправени случайните неточности. В това издание са взети под внимание всички направени от В. И. Ленин преводи на извадките от немските издания на втория том на „Капиталът“, който той цитира в произведенията си, а също така използван е и лениновият превод на отделни изрази и термини.

Новото издание на втория том на „Капиталът“ е снабден с редакционни бележки и показалци: именен, на цитираната и споменавана литература, на съществуващи руски преводи, на цитирани и споменавани книги и предметен показалец.

Бележките на Маркс и Енгелс под линия, както и в немското издание от 1893 г., са обозначени с номер с малка скоба. Само някои бележки Енгелс е подписал със свои инициали. За разлика от авторските бележки, редакционните бележки, дадени под линия, са обозначени със

Das Kapital.

Kritik der politischen Oekonomie.

Von

Karl Marx.

Zweiter Band.

Buch II: Der Circulationsprocess des Kapitals.

Herausgegeben von **Friedrich Engels.**

Das Recht der Uebersetzung ist vorbehalten.

Hamburg
Verlag von **Otto Meissner.**
1885.

Титулна страница на първото немско издание на II том на „Капиталът“

звездичка, с бележката „ред.“, а редакционните бележки в края на тома — с номера без скоби.

Отделни пасажи в авторския текст и в цитатите, поставени в малки скоби, са на Маркс. В средни (квадратни) скоби е текстът на Енгелс, вмъкнат от него при подготовка на ръкописите на Маркс за печат.

Малкото трудни за превод немски думи или специални термини се дават, наред с превода им, на езика на оригинала (в средни [квадратни] скоби).

< Корицата на Втори том на „Капиталът“

([горе](#))

ПРЕДГОВОР

от Фридрих Енгелс

Да се подготви за печат книга втора на „Капиталът“, и при това така, че тя да представлява, от една страна, свързано и по възможност завършено произведение, а, от друга страна, произведение изключително на автора, а не на редактора, не беше лесна работа. Големият брой налични, повечето откъслечни разработки затрудняваше зада-

чата. Напълно подготвен за печат беше не повече от един единствен ръкопис (IV), но по-голямата част и на този ръкопис се оказа остаряла в резултат на по-късни преработки. Главната маса на материала, макар и да беше в по-голямата си част обработена по същество, не бе достатъчно оформена стилистически; материалът бе изложен на езика, на който Маркс обикновено съставяше своите извлечения: небрежен стил, фамилиарни, често рязко-хумористични изрази и обрати, английски и френски технически названия, често цели фрази и дори страници на английски; това е запис на мислите в онази форма, в която те са се развивали в главата на автора в един или друг случай. Наред с отделни обстойно изложени части — други, не така важни, са едва нахвърляни; фактическият материал за илюстрациите е събран, но едва групиран, да не говорим за обработка; в края на главите, под натиска на стремежа да се премине към следващата, често стоят само няколко откъслечни фрази, набеязващи изложението на мисълта, оставено тук незавършено; най-после, известният почерк, който сам авторът понякога не можеше да разбере.

Аз се ограничих по възможност с буквалното възпроизвеждане на ръкописите, изменяйки в стила само онова, което би изменил самият Маркс, и вмъквайки само някои пояснителни изречения и преходи там, където това беше абсолютно необходимо и където освен това смисълът не предизвикваше никакви съмнения. Изрази, чието значение допускаше макар и най-далечно съмнение, аз предпочитам да печатам дословно. Направените от мен преработки и добавки не съставляват общо дори и десет печатни страници, при това всички те са само от формално естество.

Простото изброяване на оставения от Маркс ръкописен материал за книга II показва с каква несравнена добросъвестност, с каква строга самокритика се стараеше той да разработи до пълно съвършенство своите велики икономически открития, преди да ги публикува; самокритика, която само рядко му даваше възможност да приспособява изложението по съдържание и по форма към своя кръгзор, постоянно

разширяващ се вследствие на нови проучвания. Този материал се състои от следното:

Преди всичко ръкопис „Към критиката на политическата икономия“ в 23 тетрадки, съставляващи 1472 страници 22,5 X 78,5 см, написани от август 1861 до юни 1863 г. Той представлява продължение на първата тетрадка под същото заглавие, отпечатана в Берлин в 1859 г. 1 На страници 1—220 (тетрадки 1—V), а след това отново на страници П59—1472 (тетрадки XIX—XXIII) в него се разглеждат темите, изследвани в книга I на „Капиталът“, от превръщането на парите в капитал и до края; ръкописът представлява първата от съществуващите редакции на тази книга. На страници 973—1 158 (тетрадки XVI—XVIII) се разглеждат въпросите за капитала и печалбата, за нормата на печалбата, за търговския капитал и паричния капитал, следователно такива теми, които впоследствие са били развити в ръкописа, отнесен към книга III. Напротив, теми, влезли в книга II, както и твърде много теми, по-късно разгледани в книга III, още не са получили тук специална разработка. Те се засягат между другото именно в отдела, който съставлява главната част на ръкописа: страници 220—972 (тетрадки VI—XV) „Теории за принадлежната стойност“ Този отдел съдържа подробна критическа история на централния пункт на политическата икономия, на теорията на принадлежната стойност, и освен това във форма на полемика с предшествениците излага по-голямата част от онези пунктове, които са изследвани впоследствие специално и в логическа връзка в ръкописа, отнасящ се към книга II и III. Аз си запазвам правото да публикувам критическата част на този ръкопис във вид на IV книга на „Капиталът“, при което в него ще бъдат отстранени многобройни места, изчерпани в книги II и III Колкото и да е ценен този ръкопис, той малко можа да бъде използван за настоящото издание за книга II.

Следващ по време е ръкописът на книга III. Поне в по-голямата си част той е написан в 1864 и 1865 г. Едва след като той е бил в съществената си част готов, Маркс е пристъпил към обработка на книга I на

напечатания в 1867 г. първи том. Този ръкопис на книга III аз сега обработвам за печат.

От периода след появяването на книга I има за II том четири ръкописа **in folio** (във формат 21X33 см.) номерирани от самия Маркс от I до IV. От тях ръкопис I (150 страници), който се отнася вероятно към 1865 г. или 1867 г., представлява първата самостоятелна, но повече или по-малко откъслечна обработка на книга II; тъй както тя е построена сега. И от този ръкопис нищо не може да бъде използвано. Ръкопис III отчасти се състои от събрани цитати и от препратки към записките тетрадки на Маркс — всичко това в по-голямата си част се отнася към първия отдел на книга II, — отчасти той представлява обработка на отделни пунктове, именно критика на положенията на А. Смит за основния и оборотния капитал и за източника на печалбата; по-нататък идва изложение на отношението на нормата на принадлежната стойност към нормата на печалбата, което се отнася към книга III. Препратките дадоха малко ново, по-късните редакции са направили излишно ползването от тях както за II, така и за книга III, следователно и те в повечето случаи трябваше да бъдат оставени настрана. Ръкопис IV представлява подготвена за печат обработка на първи отдел и първите глави на втори отдел на книга II и там, където това беше нужно, той бе използван. Макар да се окаже, че той е написан по-рано от ръкопис II, обаче вследствие на това, че е по-завършен по форма, той с успех може да бъде използван за съответната част на книгата; оказа се достатъчно да се направят няколко добавки от ръкопис II. Този последният ръкопис представлява единствената до известна степен завършена обработка на книга II и носи датата 1870 г. В бележките за последната редакция, за които сега ще споменем, изрично е казано: „В основата трябва да бъде поставена втората редакция“.

След 1870 г. отново настъпва пауза, причинена главно от болезненото състояние на Маркс. Както обикновено, Маркс запълваше това време с изучаване: агрономията, американските и особено руските

поземлени отношения, паричният пазар и банките, най-после природните науки: геологията и физиологията, а особено самостоятелните математически работи съставляват съдържанието на многобройните записни тетрадки на Маркс, отнасящи се към това време.³ В началото на 1877 г. той се почувства толкова укрепнал, че отново можа да пристъпи към своята същинска работа. От края на март 1877 г. датират препратките и бележките от гореспоменатите четири ръкописа, послужили като основа на новата преработка на книга II, началото на която се намира в ръкопис V (56 страници *in folio*). Той съдържа първите четири глави и е още малко обработен; съществени пунктове се разглеждат в бележки под текста; материалът е по-скоро събран, отколкото прегледан, но този ръкопис е последното пълно изложение на тази най-важна част на първи отдел. Първ опит да се направи от него готов за печат ръкопис представлява ръкопис VI (отнася се към времето след октомври 1877 г. до юли 1878 г.); той има само 17 страници формат 22,5x28,5 см, съдържащи по-голямата част на първа глава; втори — и последен — опит представлява ръкопис VII, който съдържа само 7 страници *in folio* и е датиран "2 юли 1878 г."

В това време за Маркс очевидно става ясно, че ако в състоянието на неговото здраве не настъпи пълен обрат, той никога не ще успее да завърши обработката на II и III книга до такава степен, че да задоволява самия него. Действително ръкописи V—VIII много често носят следите на напрегната борба с потискащото болезнено състояние. Най-трудната част на първи отдел е била наново преработена в ръкопис V; останалата част на първи и целият втори отдел (с изключение на глава седемнадесета) не създаваха значителни теоретически затруднения; напротив, трети отдел, възпроизводството и обръщението на обществения капитал, както му се е струвало, настоятелно изисквал преработка. Именно в ръкопис II възпроизводството е разглеждано отначало без връзка с посредничеството но паричното обръщение, а след това още веднъж — във връзка с паричното обръщение. Това е трябвало да се отстрани и изобщо целият отдел да се

преработи по такъв начин, че да съответства на разширилия се кръгзор на автора. Така се е появил ръкопис VIII, тетрадка от всичко 70 страници 22,5x28,5; но колко много е съумял Маркс да вмести в тези страници, показва сравнението с отдел III в печатен вид, след като се изключат от него местата, взети от ръкопис II.

И този ръкопис съдържа само предварително разглеждане на предмета, при което работата се е заключавала преди всичко в това, да се установят и развият придобитите нови в сравнение с ръкопис II възгледи, докато пунктовете, за които не е могло да бъде казано нищо ново, са били оставени настрана. Значителна част от глава XVII на втори отдел, която и без това в известна степен се отнася към трети отдел, е била отново подложена на преработка и разширена. Тук често се прекъсва логическата последователност, в изложението на места има празнини, особено в края то има съвсем откъслечен характер. Но това, което Маркс е искал да каже, така или иначе тук е казано.

Такъв е материалът за книга II, от който аз, както е казал Маркс на своята дъщеря Елеонора не много преди смъртта си, трябваше „да направя нещо“. Аз приех това поръчение в най-тесни рамки; навсякъде, където бе възможно, аз ограничих своята работа до прост избор между различни редакции; при това така, че в основата поставях последната от съществуващите редакции, като я сравнявах с по-ранни. Действителни затруднения, т. е. не само технически, представляваха при тази работа само първият и третият отдел, но затова пък тези затруднения не бяха малки. Аз се стараех да ги разрешавам изключително в духа на автора.

Цитатите в текста аз превеждах в повечето случаи там, където те се дават за потвърждение на факти, или там, където оригиналът е достъпен за всеки, който желае основно да вникне във въпроса, например при цитирането на А. Смит. Това беше невъзможно само в глава X, защото тук пряко се критикува английският текст. При цитати от I

том препратките са направени към страниците на второто негово издание, последното, появило се още докато Маркс бе жив.

Освен първата обработка в ръкопис „Към критиката на политическата икономия“, освен споменатите части на ръкопис III и няколко кратки бележки, направени тук-там в записните тетрадки, за книга III има само: споменатият ръкопис *in folio*. От 1864—1865 г., разработен почти със също такава пълнота както ръкопис II на книга II, и, най-после, тетрадката от 1875 г.: отношението на нормата на принадлежната стойност към нормата на печалбата, изложено математически (в уравнения). Подготовката на тази книга за печат бързо напредва. Доколкото мога да съдя досега, тя ще представлява главно само технически трудности — разбира се, с изключение на някои много важни отдели.

Тук е уместно да се отхвърли едно обвинение против Маркс, което се разпространяваше отначало подмолно и само от отделни личности, а сега, след неговата смърт, е провъзгласено за безспорен факт от немските катедър-социалисти, държавни социалисти и техните привърженици: обвинението, че Маркс бил извършил плагиатство от Родбертус. На друго място [*1\)](#) аз вече казах най-необходимото по този повод, но едва тук мога да приведа решаващи доказателства.

Доколкото знам, това обвинение за пръв път се среща в „*Emancipationskampf des vierten Standes*“ на Р. Майер, стр. 34:

«От тези публикации» (отнасящи се към последната половина на тридесетте години работи на Родбертус) «Маркс **доказуемо** е почерпил по-голямата част от своята критика.»

До представянето на по-нататъшни доказателства аз сигурно, разбира се, мога да приема, че цялата „доказуемост“ на това твърдение се свежда до това, че Родбертус го е заявил на г. Майер. В 1879 г. излиза на сцената самият Родбертус и във връзка със своята работа „*Zur*

Erkenntnis unserer staatswirtschaftlichen Zustände“ (1842 г.) пише най-Целер (Тюбингското списание „Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft“. 1879 г., стр. 219) следното:

«Вие ще видите, че това {развитите тук мисли} вече доста хубавичко е използвано ... от Маркс, без, разбира се, да ме цитира.»

След него същото, без да му мисли, повтаря и неговият посмъртен издател Т. Козак („Das Kapital“ von Rodbertus. Berlin 1884, Einleitung, стр. XV). — Най-после, в издадените в 1881 г. от Р. Майер „Briefen und sozialpolitischen Aufsätzen von Dr. Rodbertus-Jagetzow“ Родбертус направо казва:

«Сега виждам как Шефле и Маркс са ме **ограбили**, без да ме споменават.» (Писмо № 60, стр. 134).

А на друго място претенцията на Родбертус придобива по-определен вид:

«Откъде **произлиза принадлежната стойност на капиталиста**, това аз съм показал в своето 3-о социално писмо **по същество съвсем така**, както Маркс, само че по-кратко и по-ясно.» (писмо № 48, стр. 111).

За всички тези обвинения в плагиатство Маркс никога нищо не узна. В неговия екземпляр „Emancipationskampf“ се оказа разрязана само частта, която се отнася до Интернационала, останалата част на книгата разрезах вече самият аз след неговата смърт. Тюбингенското списание той никога не поглеждаше. „Briefe etc.“ до Р. Майер също са останали неизвестни за него и върху това място, което се отнася до „ограбването“, любезно ми обърна внимание едва в 1884 г. сам господин доктор Майер. Писмо № 48 Маркс, напротив, знаеше; г. Майер бил така любезен, че подарил оригинала на по-младата дъщеря на Маркс. Маркс, до чийто слух наистина бе достигнало някакво загадъчно мърморене за тайния източник на неговата критика, който трябвало да се търси у Родбертус, ми показваше това писмо, при което забеляза, че в него той има най-после автентично доказателство

за това, за какво собствено претендира самият Родбертус; ако той не твърдял нищо повече, на него, на Маркс, това било съвсем безразлично, а ако Родбертус смятал своето собствено изложение за по-кратко и по-ясно, той можел да му остави това удоволствие. Той действително смяташе, че с това писмо на Родбертус целият въпрос е изчерпан.

Той можеше да мисли така, защото, както аз точно зная, цялата литературна дейност на Родбертус бе останала неизвестна за него до 1859 г., когато неговата собствена критика на политическата икономия беше готова не само в основни черти, но и в най-важните подробности. Своите икономически занятия той започна в 1843 г. в Париж с изучаване на великите англичани и французи; от немците той знаеше само Рау и Лист и това му беше достатъчно. Нито Маркс, нито аз нищо не знаехме за съществуването на Родбертус, докато в 1848 г. не стана нужда да критикуваме в „Neue Rheinische Zeitung“ неговите речи като берлински депутат и неговите действия като министър. Ние бяхме така неосведомени, че запитвахме рейнските депутати кой е този Родбертус, който тъй внезапно бе станал министър. Но и те нищо не можеха да ни съобщят за икономическите работи на Родбертус. Напротив, Маркс и без помощта на Родбертус още тогава много добре знаеше не само откъде, но и как „произлиза принадлежната стойност на капиталиста“, което доказват „Нищета на философията“ от 1847 г, и лекциите за наемния труд и капитала, прочетени в 1847 г. в Брюксел и напечатани в 1849 г. в „Neue Rheinische Zeitung“, бр. 264—269. Едва около 1859 г. Маркс узна от Ласал, че има и икономист Родбертус, и след това намери неговото „Трето социално писмо“ в Британския музей.

Такива са фактическите обстоятелства. Как тогава стои работата с онова съдържание, което Маркс бил „откраднал“ от Родбертус?

«Откъде произлиза принадлежната стойност на капиталиста — казва Родбертус, — това аз съм показал в моето 3-о социално писмо съвсем така,

както Маркс, само че по-кратко и по-ясно.»

Ето къде е следователно централният пункт: теорията на принадлежната стойност, и действително не може да се посочи какво друго от Маркс би могъл някак да рекламира Родбертус като своя собственост. Следователно Родбертус се обявява тук за истинския автор на теорията на принадлежната стойност, която Маркс бил откраднал от него.

Какво обаче ни говори 3-то социално писмо за възникването на принадлежната стойност? То просто казва, че „рентата“, в която авторът включва поземлената рента и печалбата, се образува не от „**стойностна надбавка**“ към стойността на стоката, а

«вследствие на стойностна **удръжка**, която претърпява работната заплата, с други думи — вследствие на това, неработната заплата съставлява само част от стойността на продукта.»

а при достатъчна производителност на труда

«работната заплата не трябва да бъде равна на естествената разменна стойност на нейния продукт, за да остане от нея остатък за възстановяване на капитала (!) и за рента.»

При това не ни се съобщава какво е това „естествена разменна стойност на продукта“, при която нищо не остава за „възстановяване на капитала“, следователно за възстановяване на суровия материал и износването на оръдията.

За щастие на нас се падна да констатираме какво впечатление произведе на Маркс това епохално откритие на Родбертус. В ръкописа „Към критика и т.н.“, тетрадка X, стр. 445 и сл., намираме: Отстъпление. Господин Родбертус. Нова теория за поземлената рента“. Третото социално писмо се разглежда тук само от тази гледна точка. Теорията на Родбертус за принадлежната стойност изобщо се ликвидира с ироничната забележка: „Господин Родбертус от начало изследва по-

ложението на нещата в страна, където владението на земята и владението на капитала не са отделени едно от друго, и идва след това до важния резултат, че рентата (под която той разбира цялата принадлежна стойност) просто е равна на незаплатения труд или на количеството продукти, в което този труд се изразява.“

Капиталистическото човечество е произвеждало принадлежна стойност вече в продължение на няколко столетия и малко по малко е стигнало дотам, че е започнало да размишлява върху нейното възникване. Първото схващане, произтекло от непосредствената търговска практика, било: принадлежната стойност се образува от надбавка към стойността на продукта. Този възглед е бил господстващ сред меркантилистите, но още Джеймс Стюарт е видял, че това, което един печели, друг по необходимост трябва да го губи. Въпреки това такъв възглед се е държал още дълго време, особено сред социалистите; но от класическата наука той е изтласкан от А. Смит.

Във „Wealth of Nations“ (book I, ch. VI) той казва:

«Щом в ръцете на отделни лица се натрупа капитал (stock), някои от тях естествено ще го използват, за да поставят на работа трудолюбиви хора и да ги снабдяват със суровини и средства за живот, за да получат **печалба** чрез продажба на продуктите на техния труд или чрез това, **което техният труд е прибавил към стойността на обработваните материали...** Тук **стойността**, която работниците **прибавят** към суровините, се разпада на **две части**, едната от които отива за заплащане на **тяхната работна заплата**, а другата — за **печалбата** на **предприемача** за целия капитал, който той е авансирал за материали и работна заплата.»

И малко по-нататък:

«Щом цялата земя в една страна е превърната в частна собственост, земевладелците, както други хора, искат да жънат там, където не са сяли, и искат рента даже за естествените плодове на земята... Работникът... трябва да **отстъпва** на земевладелеца **известна част** от това,

което събира, или произвежда неговият *труд*. Тази част, или, което е същото, цената на тази част съставлява *поземлената рента*.»

По повод на това място Маркс забелязва в гореспоменатия ръкопис „Към критиката и т.н.“, стр. 253 : „И така принадлежната стойност, или принадлежния труд — излишъка на извършения ѝ предметен в стоката труд над заплатения труд, следователно над труда, получил своя еквивалент в работната заплата, — А. Смит схваща като обща категория, при което същинската печалба и поземлената рента съставляват само нейни разклонения“.

По-нататък А. Смит казва, кн. I. гл. VIII:

«Щом земята стане частна собственост, земевладелецът изисква дял почти от всички продукти, които работникът може да отгледа на тази земя, или да събере от нея. Неговата поземлена рента съставлява *първото приспадане от продукта на труда, изразходван за обработване на земята*. Но само в редки случаи лицето, обработващо земята, има средства, за да се издържа до жътвата. Неговата издръжка обикновено му се авансира от капитала (stock) на неговия господар, на арендатора, който не би имал интерес да го наема, ако не би *получавал дял от продукта на неговия труд*, или ако неговият капитал не би се възстановявал с известна печалба. Тази печалба съставлява второто приспадане от продукта на труда, изразходван за обработка на земята. Също такова приспадане за печалба се прави от продукта почти на всеки труд. Във всички производства повечето работници имат нужда от господар, който да им авансира суровини за тяхната работа, както и работна заплата и средства за живот до нейното завършване. Този господар *получава дял от продукта на техния труд* или дял от стойността, която трудът прибавя към обработвания от него суров материал; този дял именно съставлява печалбата на господаря.»

Маркс прави към това следната забележка (ръкописа, стр. 256): „И така, А. Смит Определя тук поземлената рента и печалбата на капитала просто като *приспадане* от продукта на работника, или от стойността на неговия продукт, равна на труда, присъединяван от него

към суровия материал. Но това приспадане, както е показал по-рано самият А. Смит, може да се състои само от частта на труда, присъединявана от работника към суровия материал свръх онова количество труд, с което се заплаща само неговата работна заплата или само доставя еквивалент на неговата работна заплата, следователно само от принадлежащия труд, от незаплатената част на неговия труд“,

„Откъде произлиза принадлежната стойност на капиталиста“ и освен това на земевладелеца, това е знаел следователно още А. Смит. Маркс направо признава това още в 1861 г., докато Родбертус и тълпата негови почитатели, растящи като гъби под топлия летен дъжд на държавния социализъм, очевидно съвсем са го забравили.“

„Обаче — продължава Маркс — Смит не е отделял като отделна категория принадлежната стойност като такава от специфичните форми, които тя приема в печалбата и поземлената рента. Оттук у него, а още повече у Рикардо, много грешки и недостатъци в изследването. Тази забележка буквално се отнася към Родбертус. Неговата „рента“ е просто сумата на поземлената рента + печалбата; за поземлената рента той си е съставил съвсем погрешна теория; печалбата той приема, без да я огледа, както я е намерил у своите предшественици. Напротив, принадлежната стойност на Маркс е всеобщата форма на онази стойностна сума, която си присвояват без всякакъв еквивалент собствениците на средствата за производство и която по съвсем особени закони, за пръв път открити от Маркс, се разпада на специфичните превърнати форми печалба и поземлена рента. Тези закони ще бъдат изложени в книга трета, където за пръв път ще бъде показано колко много междинни звена са необходими, за да се дойде от общото разбиране на принадлежната стойност до разбирането на нейното превръщане в печалба и поземлена рента, следователно до разбирането на закона за разпределението на принадлежната стойност вътре в класата на капиталистите.

Рикардо отива вече значително по-далеч от А. Смит. Той основава

своето схващане за принадлежната стойност на онази нова теория за стойността, която в зародиш се намира вече у А. Смит, но той почти винаги забравя, когато става дума за нейното прилагане, и която става изходен пункт на цялата по-нататъшна икономическа наука. От това, че стойността на стоката се определя от количеството на реализирания в стоките труд, той извежда разпределението между работници и капиталисти на онова количество стойност, което трудът е присъединил към суровия материал, нейното разпадане на работна заплата и печалба (т.е. в дадения случай принадлежна стойност). Той доказва, че стойността на стоките остава същата, както и да се изменя отношението между тези две части — закон, от който той допуска само отделни изключения. Той даже установява, макар и в твърде обща формулировка, някои важни закони, отнасящи се до взаимното отношение между работна заплата и принадлежна стойност (във формата на печалба) (Маркс: „Капиталът“, т. I, гл. XV. А), и доказва, че поземлената рента е нещо в повече свръх печалбата, което отпада при определени условия. — Нито в един от тези пунктове Родбертус не е отишъл по-далеч от Рикардо. Вътрешните противоречия на теорията на Рикардо, поради които погина неговата школа, са останали или съвсем неизвестни на Родбертус, или са го довели само до утопични искания („Zur Erkenntnis“ etc., стр. 130) вместо до икономически решения.

Учението на Рикардо за стойността и принадлежната стойност нямаше нужда да чака „Zur Erkenntnis“ etc. на Родбертус, за да намери социалистическо използване. На стр. 609 от първия том на „Капиталът“ (2-о нем. изд.) се цитира: „The possessors of surplus produce or capital“ (*Притежателите на принадлежен продукт или капитал. ред.*) от едно съчинение: „The Source and Remedy of the National Difficulties. A Letter to Lord John Russel London 182“.

В това съчинение — върху значението на което би трябвало да обърне внимание вече само изразът: surplus produce or capital, и което представлява памфлет от 40 стр., извлечен от Маркс от забвението

— се казва:

«Каквото и да се полага на капиталиста» {от гледна точка на капиталиста}, «той винаги може да присвоява само принадлежния труд (surplus labour) на работника, защото работникът трябва да съществува» (стр. 23).

Но как живее работникът и поради това твърде относително е колко голям може да бъде принадлежният труд, присвояван от капиталиста.

«Ако стойността на капитала намалява не в такава пропорция, в каквато расте неговата маса, то капиталистът ще изстиска от работника продукта на всеки работен час свръх онзи минимум, с който работникът може да съществува... капиталистът може в края на краищата да каже на работника: ти не трябва да ядеш хляб, защото можеш да живееш с цвекло и картофи; и ние вече сме стигнали до това» (стр. 24). «Ако работникът може да бъде доведен дотам, че да се храни с картофи вместо с хляб, то неоспоримо вярно е, че при това от неговия труд може да се изстиска повече; т.е. ако, като се е хранил с хляб, той е бил принуден да издържа себе си и своето семейство, да задържа за себе си труда на понеделника и вторника, то, като се храни с картофи, той ще получава за себе си само половината от понеделника, а другата половина от понеделника и целият вторник ще се освободят или в полза на държавата, или за капиталиста» (стр. 26). «Неоспоримо е, че заплащаните на капиталистите лихви, било във форма на рента, парични лихви или предприемаческа печалба, се заплащат от труда на другите.» (стр. 23).

И така, тук пред нас е изцяло „рентата“ на Родбертус, само че вместо „рента“ е казано „лихви“.

Маркс прави към това следната забележка (ръкописът „Към критиката“, стр. 852): „Този малко известен памфлет появил се по време, когато е започнал да привлича към себе си вниманието „невероятният кърпач“ Мак Кълък — представлява значителна крачка напред в сравнение с Рикардо. Принадената стойност или „печалбата“, както я нарича Рикардо (често също така — принадлежен продукт, surplus produce), или interest, както я нарича авторът на памфлета, послед-

ният направо определя като surplus labour, принадлеен труд, труд, извършван от работника даром, извършван свръх онова количество труд, с, което се възстановява стойността на неговата работна сила, т. е. с която се произвежда еквивалент на неговата работна заплата. Както беше важно да се сведе **стойността към труд**, също така важно беше принадлеената стойност (surplus value), която е представена в принадлежния продукт (surplus produce), да се сведе към принадлеен труд (surplus labour). Всъщност това бе казано още от А. Смит и съставлява главен момент в онова, което даде Рикардо, но у тях това никъде не е казано и фиксирано в абсолютна форма“. След това по-нататък, на стр. 859 от ръкописа, се казва: „Впрочем авторът остава в плен на онези икономически категории, които той е намерил у своите предшественици. Както у Рикардо смесването на принадлеената стойност и печалбата довежда до неприятни противоречия, така е станало и с него вследствие на това, че той е нарекъл принадлеената стойност лихва на капитала. Наистина той стои по-високо от Рикардо в това, че, първо, свежда всяка принадлеена стойност към принадлеен труд и макар да нарича принадлеената стойност лихва на капитала, заедно с това подчертава, че под **interest of capital** (лихва на капитала. ред.) разбира всеобщата форма на принадлежния труд за разлика от неговите специфични форми — рента, парична лихва и предприемаческа печалба. Но названието на една от тези специфични форми, interest, той все пак приема като название на общата форма. А това е достатъчно, за да се заплете отново в икономическо бръщолевене“ (в ръкописа — „slang“).

Този последен пасаж съвсем приляга, към нашия Родбертус. И той остава в плен на онези икономически категории, които е намерил у своите предшественици. И той е кръстил принадлеената стойност с името на една от нейните превърнати подчинени форми: рентата, която той плюс това е направил съвсем неопределена. Резултатът от тези две грешки е това, че той отново изпада в икономическо бръщолевене, не проследява по-нататък критично своя прогрес спрямо Ри-

кардо и вместо това се поддава на изкушението да превърне своята недоработена теория, още неосвободила се от черупката, в основа на утопия, с която както винаги той идва твърде късно. Памфлетът, появил се в 1821 г., вече напълно е предопределил „рентата“ на Род-бертус, отнасяща се към 1842 г.

Нашият памфлет е само крайният аванпост на цяла литература, която в двадесетте години обърна Теорията на стойността и на Принадената стойност на Рикардо в интерес на пролетариата против капиталистическото производство, биеше буржоазията с нейното собствено оръжие. Целият оуеновски комунизъм, доколкото той влиза в икономическа полемика, се опира на Рикардо. Но наред с него имаше още цяла редица автори, от които Маркс още в 1847 г. в полемиката с Прудон („Нищета на философията“ стр. 49) привежда само някои: Едмондс; Томпсън, Ходскин и т.н. и т.н., „и още четири страници и т.н. и т.н“. От това огромно количество съчинения аз вземам наслуки само едно : „An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth, most conducive to Human Happiness by William Thompson; a new edition. London, 1850.“ Това съчинение, написано в 1822 г., за пръв път се появява в 1827 година. Богатството, присвоявано от непроизвеждащите класи, и в него се характеризира навсякъде като приспадане от продукта на работника, и то в доста силни изрази.

«Постоянният стремеж на онова, което наричаме общество, се е състоял в това, с помощта на измамата или убеждаването, на страха или принудата да застави производствения работник да се труди срещу възможно по-малка част от продукта на собствения си труд.» (стр. 28). «Защо работникът да не получава абсолютно целия продукт на своя труд?» (стр. 32). «Тази компенсация, която капиталистите измъкват от производствения работник под името поземлена рента или печалба, те искат за ползването на земята или на други предмети... Тъй като всички физически вещества — върху които или посредством които само безимотният производствен работник, непритежаващ нищо освен своята способност да произвежда, може да проявява тази своя производствена способност — се намират в притежание на други лица, чиито интереси са противополо-

ложни на интересите на работника и чието съгласие е предпоставка за неговата дейност, не зависи ли и не трябва ли да зависи от милостта на тези капиталисти какъв дял от **плодовете на неговия собствен труд** те ще пожелаят да му дадат като възнаграждение за този труд?» (стр. 125) «...Пропорционално на величината на **удържания продукт**, независимо от това, дали... тези приспадания се наричат данъци, печалби или **кражба**» (стр. 126) и т.н

Признавам, пиша тия редове не без известен срам. Аз още мога да допусна, че антикапиталистическата английска литература от двадесетте и тридесетте години е съвсем неизвестна в Германия, макар Маркс още в „Нищета на философията“ направо да я посочваше, а някои неща от нея — памфлета от 1821 година, Рейвънстоун, Ходскин и др. — неведнъж да цитира в първия том на „Капиталът“. Но обстоятелството, че не само ***literatus vulgaris*** (*вулгарният литератор (има се предвид Р. Майер). ред.*) „който действително нищо не е научил“ и в отчаяние се залавя за полите на дрехата на Родбертус, но и професорът на служба и почит (*Енгелс има предвид А; Вагнер. Вж. критиката на Вагнер от самия Маркс в настоящото издание, т. 19, стр. 373—403. ред.*), „кичещ се със своята ученост“, до такава степен е забравил своята класическа политическа икономия, че сериозно упреква Маркс, че е откраднал от Родбертус такива неща, които може да се намерят още у А. Смит и Рикардо — това обстоятелство доказва колко ниско е паднала сега официалната политическа икономия.

Но в такъв случай, какво ново е казал Маркс за принадлежната стойност? Как така се случи, че Марксовата теория на принадлежната стойност произведе впечатление като гръм от ясно небе и при това във всички цивилизовани страни, докато теориите на всички негови социалистически предшественици, в това число и на Родбертус, не оказаха никакво действие.

Историята на химията може да ни обясни това с пример.

Както е известно, в края на XVIII век още господства флогистическата теория, според която същността на всяко горене се състои в това, че от горящото тяло се отделя друго, хипотетично тяло, абсолютен горивен материал, наричан с името флогистон. Тази теория била достатъчна за обясняване на по-голямата част от известните тогава химически явления, макар в някои случаи тя да ги обяснявала не без насилване. Но ето че в 1774 година Пристли открива вид въздух, «който той намери за толкова чист и толкова свободен от флогистон, че в сравнение с него обикновеният въздух изглеждаше вече развален». Той го нарече: дефлогистиран въздух. Скоро след това същия вид въздух откри Шеле в Швеция и доказа неговото наличие в атмосферата. Шеле намери още, че той изчезва, ако в него или в обикновения въздух се изгори някакво тяло, и поради това го нарече огнен въздух (Feuerluft).

«От тези данни той извади заключение, че съединението, образуващо се при съчетанието на флогистона с една от съставните части на въздуха» (следователно, при горенето), «не е нищо друго освен огън или топлина, която излита през стъклото» *2)

Пристли, както и Шеле бяха описали кислорода, но те не знаеха какво е попаднало в ръцете им. Те „оставаха в плен“ на флогистическите «категории, които намериха у своите предшественици». Елементът, на който бе съдено да събори всички флогистически възгледи и да революционизира химията, пропадеше в техните ръце съвсем безплодно. Но Пристли незабавно съобщи за своето откритие на Лавуазие в Париж, а Лавуазие, ръководейки се от този факт, ревизира цялата флогистическа химия и за първи път откри, че новият вид въздух бе нов химически елемент, че при горенето от горящото тяло не се отделя тайнствен флогистон, а този нов елемент се съединява с тялото — и по този начин той за първи път постави на крака цялата химия, която в своята флогистическа форма стоеше с главата надолу. И макар Лавуазие да не е открил кислорода едновременно с другите и независимо от тях, както той твърдеше впоследствие, все пак той е

същинският откривател на кислорода, а не онези двамата, които само го описаха, без даже да се досещат какво именно са описвали.

В теорията на принадлежната стойност Маркс представлява по отношение на своите предшественици същото, каквото Лавуазие по отношение на Пристли и Шеле. **Съществуването** на онази част от стойността на продукта, която ние наричаме сега принадлежна стойност, бе установено дълго преди Маркс; също така с по-голяма или по-малка яснота бе казано от какво се състои тя, именно: от продукта на онзи труд, за който присвоилият го не е заплатил никакъв еквивалент. Но по-нататък от това не отиваха. Едни — класическите буржоазни икономисти — изследваха в най-добрия случай, количественото отношение, в което продуктът на труда се разпределя между работник и притежател на средствата за производство. Други — социалистите — намираха това разпределение за несправедливо и търсеха утопични средства за отстраняване на неправдата. И едните, и другите оставаха в плен на икономически категории, които бяха намерили у своите предшественици.

Но ето че се изказа Маркс. И при това в пряко противоречие с всички свои предшественици. Там, където те виждаха **решение** той видя само **проблем**. Той видя, че тук пред него бе не дефлогестиран въздух и не огнен въздух, а кислород, че тук става дума не за просто констатиране на икономически факт, не за противоречие на този факт с „вечната справедливост“ и „истинския морал“, а за такъв факт, на който бе съдено да извърши преврат в цялата политическа икономия и който даваше ключ за разбиране на цялото капиталистическо производство — на онзи, който би съумял да се възползва от него.

Ръководейки се от този факт, той изследва всички установени преди него категории, както Лавуазие, ръководейки се от кислорода, изследва предишните категории на флогистическата химия. За да знае какво е принадлежна стойност, той трябваше да знае какво е стойност. Преди всичко необходимо беше да се подложи на критика самата те-

ория на Рикардо за стойността. И така, Маркс изследва труда от страна на неговото свойство да създава стойност и за пръв път установи **кой** труд, защо и как образува стойност, установи, че стойността изобщо не е нищо друго освен кристализиран труд от **този** род — пункт, който Родбертус не разбираше до края на своите дни. Маркс изследва след това отношението на стоката и парите и доказва как и защо — по силата на присъщото ѝ свойство **стойност** — стоката и стоковият обмен по необходимост пораждаат противоположността между стока и пари. Неговата основана на това теория за парите е първата изчерпателна теория за тях, която е получила сега всеобщо мълчаливо признание. Той изследва превръщането на парите в капитал и доказва, че то се основава на покупка и продажба на работна сила. Като постави на мястото на труда работната сила, свойството за създаване на стойност, той изведнъж разреши едно от затрудненията, в което се разби школата на Рикардо: невъзможността да се съгласува взаимният обмен на капитала и труда с Рикардовия закон за определяне стойността чрез труда. Като установи деленето на капитала на постоянен и променлив, той пръв постигна това, че до детайли изобрази действителния ход на процеса на образуване на принадлежната стойност и по този начин го обясни, което не можа да направи нито един от неговите предшественици; следователно той установи различие в самия капитал, различие, с което решително не бяха в състояние да се справят нито Родбертус, нито буржоазните икономисти, но което дава ключ за решаване на най-заплетените икономически проблеми, като най-убедително доказателство, за което тук пак служи книга II и още повече — както ще бъде показано после — книга III. По-нататък той изследва самата принадлежна стойност, разкри двете нейни форми: абсолютна и относителна, и показва каква различна, но в двата случая решаваща роля е играла тя в историческото развитие на капиталистическото производство. Основавайки се на теорията на принадлежната стойност, той разви първата рационална теория за работната заплата, която имаме, и за първи път даде основните черти на историята на капиталистическото натрупване и изложение на не-

говите исторически тенденции.

А Родбертус? Прочел всичко това, той, както всеки тенденциозен икономист, намерил тук „нападение върху обществото“, намерил, че той вече сам е казал много по-кратко и по-ясно откъде произлиза принадлежната стойност, и, най-после, намерил, че макар всичко това да е правилно за «съвременната форма на капитала», т.е. за капитала, както той съществува в историята, но не и за „понятието капитал“, т.е. не и за утопическата представа на господин Родбертус за капитала. Точно както стария Пристли, който до края на своите дни се е клел във флогистона и не е искал и да чуе за кислорода. Само че Пристли действително пръв е описал кислорода, докато Родбертус в своята принадлежна стойност, или по-добре казано, в своята „рента“ отново е открил само отдавна известно нещо, а Маркс, в противоположност на поведението на Лавуазие, не пожела да твърди, че той пръв е открил **факта** на съществуването на принадлежната стойност.

Всичко, останало, което Родбертус е направил в политическата икономия, стои на същото равнище. Неговата преработка на теорията на принадлежната стойност в утопия вече беше непреднамерено подложена на критика от Маркс в „Нищета на философията“; всичко, което още можеше да се каже за това, аз казах в предговора към немския превод на този труд. Неговото обяснение на търговските кризи с недостатъчното потребление на работническата класа се намира още у Сисмонди в „*Nouveaux. Priricip.es deJ'Ecomniie Politique*“, кн. IV, гл. IV*3). Само че при това Сисмонди постоянно е имал предвид световния пазар, докато хоризонтът на Родбертус не се простира подалеч от пруската граница. Неговите умозрителни разсъждения относно това, дали работната заплата се взема от капитала или от дохода, се отнасят към схоластиката и се ликвидират напълно от съдържанието на трети отдел на тази втора книга на „Капиталът“. Неговата теория за рентата си остана негово изключително достояние и може безметежно, да почива, докато излезе от печат ръкописът на

Маркс, който съдържа нейната критика. Най-после, и неговите проекти за освобождаване на старопруското земевладение от гнета на капитала са също така съвсем утопични; те заобикалят именно единствения практически въпрос, за който тук става дума — въпроса, по какъв начин старопруският юнкер, като получава, да речем, 20 000 марки годишен доход и изхарчва, да речем, 30 000 марки, може все пак да не прави никакви дългове.

Школата на Рикардо около 1830 г. претърпя крушение по въпроса за принадлежната стойност. Онова, което тя не можа да разреши, остана още по-неразрешимо за нейната приемница, вулгарната политическа икономия. Двата пункта, в които тя се разби, са следните:

Първо. Трудът е мярка на стойността. Но живият труд при обмяна с капитала има по-малка стойност от овеществения труд, срещу който той се обменя. Работната заплата, стойността на определено количество жив труд, е винаги по-малка от стойността на продукта, който е произведен от същото това количество жив труд или в който този труд се изразява. В тази формулировка въпросът е действително неразрешим. Маркс го постави правилно и с това му даде отговор. **Трудът няма стойност.** Като дейност, която създава стойност, той не може да има отделна стойност, както тежестта не може да има отделно тегло, топлината — отделна температура, електричеството — отделна сила на тока. Купува се и се продава като стока не трудът, а **работната сила**. Щом тя стане стока, **нейната стойност се измерва с труда**, въплътен в нея като в обществен продукт; тази стойност е равна на труда, общественно необходим за нейното производство и възпроизводство. Следователно покупката и продажбата на работната **сила** на основата на тази нейна стойност съвсем не противоречи на **икономическия закон за стойността**.

Второ. Според Рикардовия закон за стойността два капитала, които прилагат еднакво количество еднакво заплащан жив труд, при равни всички други условия произвеждат за равно време продукти с равна

стойност, както и принадена стойност или печалба в равни размери. Ако пък прилагат нееднакво количество жив труд, те не могат да произведат в равни размери принадена стойност или, както казват рикарданците, печалба. Но в действителност става обратното. Фактически равни капитали в равно време произвеждат средно равна печалба, независимо от това дали те прилагат много или малко жив труд. Следователно тук има явно противоречие със закона за стойността, което още Рикардо е забелязал и което неговата школа също бе неспособна да разреши. Родбертус също не е могъл да не забележи това противоречие, но вместо да го разреши, той е направил от него един от изходните пунктове на своята утопия („*Zur Erkenntnis*“, стр. 131). Това противоречие Маркс е разрешил още в ръкописа „Към критиката“; според плана на „Капиталът“ решението ще бъде дадено в III книга. До нейното публикуване ще минат още месеци. Следователно за икономистите, които желаят да открият в Родбертус тайния източник на теорията на Маркс и негов несравнен предшественик, тук се представя случай да покажат какво е в състояние да даде политическата икономия на Родбертус. Ако те покажат по какъв начин може и трябва да се образува еднаквата средна норма на печалбата не само без да се нарушава законът за стойността, но и тъкмо на негова основа, тогава ние ще разговаряме с тях по-нататък. Междувременно да благоволят да побързат. Блестящите изследвания на тази II книга и съвсем новите им резултати в почти непокътнати досега области представляват само положения, въвеждащи в съдържанието на книга III, в която са изложени заключителните изводи от Марксовото представяне на процеса на общественото възпроизводство на капиталистическа основа. Когато се появи тази III книга, малко ще се говори вече за някакъв икономист Родбертус.

Втора и трета книга на „Капиталът“, както често ми е казал Маркс, трябва да бъдат посветени на неговата жена.

***Лондон, рожденият ден на Маркс, 5 май 1885 г.
Фридрих Енгелс***

Корицата
на първото руското издание на
Втори том на „Капиталът“

КАПИТАЛЪ

КРИТИКА ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭКОНОМИИ

СОЧИНЕНИЕ

КАРЛА МАРКСА

изданное под редакцією Фридриха Энгельса.

Переводъ съ нѣмецкаго.

ТОМЪ ВТОРОЙ.

КНИГА II. ПРОЦЕССЪ ОБРАЩЕНІЯ КАПИТАЛА.

С. ПЕТЕРБУРГЪ.

1886.

*Титулна страница на първото руско издание
на II том на „Капиталът“*

[\(горе\)](#)

ПРЕДГОВОР КЪМ ВТОРОТО ИЗДАНИЕ от Фридрих Енгелс

Предлаганото второ издание в основата си представлява дословно препечатване на първото. Поправени са печатни грешки, отстранени са някои стилни недостатъци, изхвърлени са няколко кратки пасажи, които съдържаха само повторения.

Третата книга, която създаде съвсем неочаквани затруднения, сега също е почти готова в ръкопис. Ако здравето ми позволи, нейното печатане може да започне още тази есен.

Лондон, 15 юли 1893 г.
Фридрих Енгелс

[\(горе\)](#)

ВТОРИ ТОМ НА „КАПИТАЛЪТ“

ОТДЕЛ ПЪРВИ

МЕТАМОРФОЗИТЕ НА КАПИТАЛА ПРИ НЕГОВОТО ОБРЪЩЕНИЕ

ГЛАВА ПЪРВА

ОБРЪЩЕНИЕТО НА ПАРИЧНИЯ КАПИТАЛ

Процесът на обръщение на капитала преминава през три стадии, които, както е изложено в първи том, образуват следния ред:

Първи стадий: Капиталистът се явява на стоковия пазар и на пазара на труда като купувач; неговите пари се превръщат в стока, или извършват акта на обръщението *П—С*.

Втори стадий: Производствено потребление на купените от капиталиста стоки. Той действа като капиталистически стокопроизводи-

тел; неговият капитал извършва производствения процес. Резултатът е стока с по-голяма стойност от стойността на елементите на нейното производство.

Трети стадий: Капиталистът се връща на пазара като продавач; неговата стока се превръща в пари, или извършва акта на обръщението $C—M$.

Следователно формулата за кръгооборота на паричния капитал е такава: $M—C.... Pr.... C'—M'$, където точките показват, че процесът на обръщението е прекъснат, а C' както и M' означават. C и M , увеличени с принадлежна стойност.

В първия, том първият и третият стадий се изследваха само доколкото това е необходимо за разбиране на втория стадий — производствения процес на капитала. Поради това там останаха извън вниманието различните форми, в които се облича капиталът в различните си стадии и които той ту приема, ту напуска при повторението на обръщението. Сега те са непосредственият предмет на изследването.

За да разберем тези форми в чистия им вид, необходимо е преди всичко да се абстрахираме от всички моменти, които нямат нищо общо със смяната и образуването на формите като такива. Ето защо тук се приема, не само че стоките се продават по техните стойности, но и че това се извършва при неизменни обстоятелства. Следователно оставят се настрана и стойностните изменения, които могат да станат в процеса на обръщението.

(горе)

I. ПЪРВИ СТАДИЙ: ПАРИ-СТОКА ($M—C$)

$M—C$ е превръщането на известна сума пари в известна сума стоки: за купувача превръщането на неговите пари в стока, за продавачите — превръщането на техните стоки в пари. Този акт на общото стоково обръщение става в същото време функционално определен отдел

в самостоятелния оборот на индивидуалния капитал предивсичко не вследствие на неговата форма, а вследствие на неговото веществено съдържание, вследствие на специфичния характер на потреблението на онези стоки, които разменят мястото си с парите. Това са, от една страна, средствата за производство, от друга страна — работната сила: вещните и личните фактори на стоковото производство, особеният характер на които, разбира се, трябва да съответства на вида на изделието, което ще се произведе. Ако наречем работната сила P , средствата за производство Cn , то купуваната от капиталиста сума от стоки е: $C = P + Cn$, или по-кратко $C <^P_{Cn}$. Следователно, разреждан откъм неговото съдържание, $\Pi - C$ се представя като $\Pi - C <^P_{Cn}$, т.е. $\Pi - C$ се разпада на $\Pi - P$ и $\Pi - Cn$; паричната сума Π се разделя на две части, едната от които купува **работна сила**, а другата - средства за производство. Тези два реда покупки се отнасят до съвсем различни пазари: единият до същинския стоков пазар, другият - до пазара на труда.

Но освен това качествено разделяне на сумата от стоки, в които се превръща Π , $\Pi - C <^P_{Cn}$ представлява и извънредно характерно количествено отношение.

Знаем, че стойността, съответно цената на работната сила, се заплаща на нейния притежател, който я продава като стока във формата на работна заплата, т.е. като цена за известна сума от труд, съдържаща и принадлежния труд; така че ако например едnodневната стойност на работната сила = **3 марки**, равна на продукта от **петчасов труд**, в договора между купувч и продавач тази сума фигурира като цена или заплата, да речем, за десетчасов; труд. Ако подобен договор е сключен напр. с 50 работници, то те трябва да доставят на купувача за един ден общо **500 часа труд**, от които половината, **250 работни часа = 25 десетчасови работни дни**, представлява просто принадлежен труд. Количеството, както и размерите на онези средства за производство, които е необходимо да се купят, трябва да бъдат дос-

татъчни за прилагането на тази маса труд.

Следователно $\Pi—C < C_n^P$ изразява не само качествено отношение, не само това, че определена сума пари, напр. 422 ф.ст., се превръща в съответстващи едни на други средства за производство и работна сила, а и количествено отношение между частта от парите, изразходвана за работна сила P , и частта, изразходвана за средства за производство C_n — отношение, определяно отнапред от сумата на получавания в повече принадлеен труд, който ще бъде изразходван от определен брой работници.

Следователно, ако например в една предачница заплатата на 50 работници е 50 ф.ст. на седмица, то за средства за производство трябва да бъдат изразходвани 372 ф.ст. при предпоставка, че това е стойността на средствата за производство, които седмичният труд от 3000 часа, от които 1500 часа, са принадлеен труд, превръща в прежда.

Тук е съвсем безразлично в каква степен в различните клонове на промишлеността за прилагане на допълнителен труд е нужно допълнително изразходване на стойност във форма на средства за производство. Тук става дума само за това, че при всички обстоятелства изразходваната за средства за производство част от парите — купените в акта $\Pi—C_n$ средства за производство — трябва да бъдат достатъчни, следователно предварително пресметнати за тази цел, доставени в съответната пропорция. Иначе казано, количеството на средствата за производство трябва да бъде достатъчно, за да погълне цялото количество труд и посредством него да се превърнат в продукт. Ако не са били налице достатъчно средства за производство, то излишъкът от труд, който купувачът получава на свое разположение, не би намерил приложение; т.е. неговото право да се разпоглежда с този труд не би довело до нищо. Ако биха били налице повече средства за производство, отколкото намиращият се на разположение труд, то те биха останали ненаситени с труд, не биха се превърнали в продукт.

Щом като актът $\Pi - C < C_n^P$ е извършен, купувачът разполага не само със средства за производство и работна сила, необходими за произвеждането на известен полезен предмет. Той разполага с по-голямо количество, готова за действие работна сила, или с по-голямо количество труд, отколкото е необходимо за възстановяване на стойността на работната сила, и в същото време разполага със средства за производство, необходими за реализация или опредметяване на тази сума труд; следователно той разполага с фактори за производство на изделия с по-голяма стойност от стойността на елементите на тяхното производство, или разполага с фактори за производство на такова количество стоки, които ще съдържат и принадена стойност. Следователно стойността, авансирана от него в парична форма, се намира сега в такава натурална форма, в която тя може да се реализира като стойност, пораждаща принадена стойност (във вид на стоки). С други думи, тя се намира в състояние или във формата на производителен капитал, който има свойството да функционира като създаващ стойност и принадена стойност. Да означим капитала в тази форма с Π_p .

Но стойността на $\Pi_p =$ стойността на $P + C_n$, $= \Pi$, превърнати в P и C_n . Π е същата тази капиталова стойност, както и Π_p , само формата на нейното съществуване е друга; именно капиталова стойност в парично състояние, или в парична форма: паричен капитал,

Ето защо актът $\Pi - C < C_n^P$ или в неговата обща форма, $\Pi - C$, сума от покупки на стоки, този акт на общото стоково обръщение е в същото време като стадий от самостоятелния процес на обръщение на капитала, превръщане на капиталовата стойност от нейната парична форма в нейната производствена форма, или по-кратко, превръщане на **паричния капитал** в **производствен капитал**. Следователно в онази фигура на обръщение, която се разглежда тук на първо място, парите се явяват като първи носител на капиталовата стойност, а поради това **паричният капитал** се явява като онази форма, в която се авансира капиталът.

Като *паричен капитал* той се намира в състояние, в което може да изпълнява функциите на пари, напр. в дадения случай функциите на всеобщо покупателно средство и всеобщо платежно средство (последното, доколкото работната сила, макар и да се купува по-рано, се заплаща едва след като е действала; доколкото на пазара няма готови средства за производство и те трябва да се поръчат, в акта *II—Cn* парите също действат като платежно средство). Тази способност произтича не от това, че паричният капитал е капитал, а от това, че той е пари.

От друга страна, капиталовата стойност в парично състояние също така може да изпълнява само парични и никакви други функции. Това, което ги прави функции на капитала, е тяхната определена роля в движението на капитала, а поради това и връзката на стадия, в който те действуват, с другите стадии, на неговото обръщение. Например в случая, който преди всичко ни занимава, парите се превръщат в стоки, съчетанието на които е натуралната форма на производствения капитал, а поради това в скрито състояние, като възможност, вече включва в себе си резултата от капиталистическия производствен процес.

Част на парите, изпълняващи в *II—C^PCn* функцията на паричен капитал, като извършва самото това обръщение, преминава към изпълнение на функция, в която изчезва техният характер на капитал и остава характерът им на пари. Обръщението на паричния капитал *II* се разпада на *II—Cn* и *II—P*, на купуване средства за производство и купуване работна сила. Да разгледаме последния акт сам по себе си. *II—P* от страна на капиталиста е *купуване* на работна сила; от страна на работника, притежателя на работната сила — това е *продажба* на работна сила — продажба на труд, можем да кажем тук, защото формата на работна заплата вече се предпоставя. Това, което за купувача е *II—C* (*=II—P*), тук, както и при всяка покупка, за продавача (работника) е *P—II* (*=C—II*), продажба на неговата ра-

ботна сила. Това е първият стадий на обръщението, или първата метаморфоза на стоката („Капиталът“, книга I, гл. III, 2а); от страна на продавача на труда това е превръщане на неговата стока в парична форма. Получените по този начин пари работникът постепенно изразходва за известна сума стоки, които задоволяват неговите потребности, за предмети за потребление. Следователно цялото обръщение на неговата стока се представя във вид на $P—M—C$, т.е., първо, $P—M (=C—M)$ и, второ, $M—C$; следователно във вид на общата форма на простото стоково обръщение $C—M—C$, където парите фигурират като просто средство за обръщение, играещо мимолетна роля, като прост посредник в размяната на стока срещу стока.

$M—P$ е характерен момент на превръщането на паричен капитал в производителен капитал, защото това е съществено условие за действително превръщане на авансираната в парична форма стойност в капитал, в стойност, която произвежда принадена стойност. $M—Cn$ е необходимо, само за да се реализира онова количество труд, купено в акта $M—P$. Поради това $M—P$ бе разгледано от тази гледна точка в книга I, отдел II, „Превръщането на парите в капитал“. А тук е необходимо да разгледаме въпроса още и от друга гледна точка — с оглед специално на паричния капитал като форма на проявление на капитала.

Актът $M—P$ изобщо се приема за характерен за капиталистическия начин на производство. Но съвсем не по посочената причина, че купуването на работна сила е договор за покупка, от който зависи доставянето на по-голямо количество труд от това, което е необходимо за възстановяване на цената на работната сила, работната заплата, от който следователно зависи доставянето на принадлеен труд, основното условие за капитализацията на авансираната стойност, или, което е същото, за произвеждане на принадена стойност. Не, напротив, той се признава за характерен поради своята форма, защото във форма на работна заплата **срещу пари** се купува труд, а това се

смята за признак на паричното стопанство.

И тук характерно се смята не ирационалността на формата. Напротив, ирационалността не се забелязва. Ирационалността е в това, че самият труд като елемент, образуващ стойност, не може да има стойност, а поради това и определено количество труд не може да има стойност, която да се изрази в негова цена, в негова еквивалентност с определено количество пари. Но ние знаем, че работната заплата е просто замаскирана форма, форма, в която напр. дневната цена на работната сила се представя като цена на труда, приведен за деня от тази работна сила, и че по такъв начин стойността, произведена от тази работна сила напр. за 6 часа труд, става израз на стойността на нейното дванадесетчасово функциониране, или на дванадесет часов труд,

И—Р се смята за характерна черта, за признак на така наричаното парично стопанство, тъй като трудът се явява тук като стока на своя притежател, а поради това парите се явяват като купувач; следователно *И—Р* се смята за характерна черта на паричното стопанство вследствие паричния характер на това отношение (т.е. на покупката и продажбата на човешка дейност). Но парите още много рано са се явили като купувач на така наричаните услуги — и въпреки това нито *И* се е превръщало в паричен капитал, нито общият характер на стопанството е претърпявал преврат.

За парите е съвсем безразлично в какъв вид стоки се превръщат. Те са всеобща еквивалентна форма на всички стоки, които вече със своите цени показват, че мислено представляват определена сума пари, очакват своето превръщане в пари и само като разменят мястото си с парите, получават форма, в която могат да бъдат превърнати в потребителни стойности за своите притежатели. Следователно, щом на пазара се намира работна сила като стока на своя притежател, при което продажбата на тази стока се извършва във форма на заплащане за труд, във вид на работна заплата, то нейната покупка и про-

дажба не са нищо по-забележително от покупката и продажбата на всяка друга стока. Характерното не е, че стоката — работната сила — може да бъде купена, а в това, че работната сила се явява като стока.

Посредством $M—C \xrightarrow{P} C_n$, чрез превръщане на паричния капитал в производствен, капиталистът достига съединяване на предметните и личните фактори на производството, доколкото тези фактори са стоки. Ако парите за пръв път се превръщат в производствен капитал, или за пръв път функционират като паричен капитал за техния притежател, то той, преди да купи работната сила, трябва по-напред да купи средства за производство, работни здания, машини и пр.; защото щом работната сила мине в негово разпореждане, трябва да са налице средства за производство, за да може да бъде тя употребена като работна сила.

Така се представя работата от страна на капиталиста.

От страната на работника: производствената проява на неговата работна сила е възможна едва от момента, когато последната вследствие на нейната продажба се свърже със средствата за производство. Следователно преди продажбата тя съществува отделно от средствата за производство, от предметните условия на нейното проявление. В това състояние на отделеност тя не може да бъде направо приложена нито за производство на потребителни стойности за нейния притежател, нито за производство на стоки, с продажбата на които той би могъл да съществува. Но щом вследствие на нейната продажба тя се свърже със средствата за производство, тя става част от производствения капитал на нейния купувач, също както и средствата за производство.

Ето защо, макар в акта $M—P$ собственикът на пари и собственикът на работна сила да се отнасят един към друг само като купувач и продавач, да противостоят един на друг като притежател на пари и

стокопритежател, следователно откъм тази страна да се намират в просто парично отношение един към друг — въпреки това купувачът от самото начало се явява и като притежател на средствата за производство, които образуват предметните условия за производственото изразходване на работната сила от притежателя на последната. С други думи, тези средства за производство противостоят на притежателя на работна сила като **чужда собственост**. От друга страна, продавачът на труд противостои на купувача като **чужда работна сила**, която трябва да премине в разпореждане на купувача, за да бъде включена в неговия капитал, за да може той действително да функционира като производствен капитал. Следователно в онзи момент, когато капиталистът и наемният работник противостоят един на друг в акта **II—P** (**P—II** от страна на работника), **класовото отношение** между капиталист и наемен работник вече е налице. Разглежданият акт е **покупка** и **продажба**, т.е. това е **парично отношение**, но такава покупка и продажба, в която купувачът се предпоставя като капиталист, а продавачът — като наемен работник; следователно даденото отношение произтича от това, че условията за реализация на работната сила — средствата за живот и средствата за производство — са **отделени като чужда собственост** от притежателя на работна сила.

Тук за сега не ни интересува как възниква това отделяне. То съществува, щом се извършва **II—P**. Това, което ни интересува тук, е следното: ако **II—P** е функция на паричния капитал, или ако парите тук са форма на съществуване на капитала, то съвсем не е просто, защото парите функционират тук в ролята на средство за плащане на човешка дейност, имаща полезен ефект — за услуга; следователно съвсем не вследствие на функцията на парите като платежно средство. Парите могат да бъдат изразходвани в такава форма, само защото работната сила е отделена от средствата за производство (включвайки тук и средствата за живот като средства за възпроизвеждане на самата работна сила и защото тази отделеност може да бъде отс-

транена само като се продаде работната сила на собственика на средствата за производство и следователно на купувача принадлежи и функционирането на работната сила, границите на което съвсем не съвпадат с границите на количеството труд, необходимо за възпроизвеждане на собствената ѝ цена. Капиталистическото отношение се проявява в процеса на производство само защото то вече съществува само по себе си в акта на обръщението, в различните основни икономически условия, при които продавач и купувач **противостоят** един на друг, в тяхното **класово отношение**. Това отношение произтича не от природата на парите; напротив, съществуването на това отношение може да превърне една проста функция на парите във функция на капитал.

В разбирането на паричния капитал (а сега ние имаме работа само с него в пределите на онази определена функция, в която той се явява тук пред нас) обикновено се срещат или се преплитат две заблуди. Първо, функциите, които изпълнява капиталовата стойност като паричен капитал и които тя може да изпълнява именно защото се намира в парична **форма**, погрешно се извеждат от нейния характер като капитал, докато те произтичат само от паричното състояние на капиталовата стойност, от нейното проявление във **форма** на пари. И, второ, обратно: специфичното съдържание на паричката функция, което заедно с това я превръща във функция на капитал, се извежда от природата на парите (затова парите се смесват с капитала), докато функцията на паричния капитал предполага, както тук при извършването на акта **II—P**, обществени условия, които съвсем не са дадени при простото стоково и съответстващото му парично обръщение.

Покупката и продажбата на роби по своята форма представлява също така покупка и продажба на стоки. Но без съществуването на робството парите не могат да извършват тази функция. Има ли робство, парите могат да бъдат употребени за купуване на роби. Напротив, наличието на пари в ръцете на купувача още съвсем не е достатъчно, за да направи робството възможно.

Обстоятелството, че продажбата на собствената работна сила (във форма на продажба на собствен труд, или във форма на работна заплата) не е изолирано явление, а необходима закономерна предпоставка на стоковото производство, че следователно паричният капитал изпълнява разглежданата тук функция $\Pi \rightarrow C \leq C_n^P$ в обществен мащаб — това обстоятелство предполага исторически процеси, които са разложили първоначалното съединение на средствата за производство и работната сила: процеси, в резултат на които масата на народа, работниците, като лишени от собственост, противостоят на неработещите, като собственици на средства за производство. При това не е съществено имало ли е съединението на работната сила със средствата за производство до своето разложение такава форма, че работникът сам като средство за производство е принадлежал към другите средства за производство, или пък е бил техен собственик.

И така, същността на въпроса, лежащ в основата на акта $\Pi \rightarrow C \leq C_n^P$, е разпределението; не разпределението в обикновения смисъл на разпределение на предмети за потребление, а разпределение на елементите на самото производство, при което предметните фактори се концентрират на една страна, а работната сила, **изолирана** от тях — на друга.

Следователно, за да може актът $\Pi \rightarrow P$ да се превърне във всеобщ обществен акт, средствата за производство, предметната част на производствения капитал, вече трябва да противостоят на работника като такива, като капитал.

По-горе видяхме, че капиталистическото производство, веднъж появило се в развитието си, не само възпроизвежда това отделяне, но и го разширява в постоянно растящи размери, докато то се превърне във всеобщо господстващо обществено състояние. Но тук има и още една страна. Предпоставка, за да може капиталът да се образува и да подчини производството, е развитието в известна степен на търговията, а поради това и развитие на стоковото обръщение и следо-

вателно на стоковото производство: изделията не могат да влязат в обръщението като стоки, ако те се произвеждат не за продажба, следователно не като стоки. Но само на основата на капиталистическото производство стоковото производство се явява като нормален, господстващ тип производство.

Руските земевладелци, които вследствие на така наричаното освобождение на селяните водят сега своето селско стопанство с наемни работници вместо с **крепостни** несвободни работници, се оплакват от две неща: първо, от недостиг на паричен капитал. Така например те казват: преди да продадеш реколтата, трябва да платиш на наемните работници в сравнително големи размери, и тук именно се проявява недостиг на първото условие, на налични пари. За да се води производството капиталистически, необходима е постоянна наличност на капитал във форма на пари, именно за изплащане на работната заплата. Обаче земевладелците могат да се утешат — след време промишленият капиталист вече разполага не само със свои собствени пари, но и с ***l'argent des autres*** (чужди пари. ред).

Обаче по-характерно е второто оплакване, а именно: и да би имало пари, все пак нямало достатъчно количество работни сили, които да могат да се купят във всяко време: вследствие общинната собственост на селската община върху земята руският селски работник още не е напълно отделен от своите средства за производство, поради което той още далеч не представлява „**свободен наеман работник**“ в пълния смисъл на думата. Но наличността на такъв в обществен мащаб е необходимо условие, за да може превръщането на парите в стока (***II—C***) да превърнат паричния капитал в произвеждащ.

Ето защо от само себе си се разбира, че формулата за обръщението на паричния капитал: ***II—C... IIp... C'—II'*** е разбираща се от само себе си **форма** на обръщение на капитала само на основа на вече развито капиталистическо производство, тъй като тя предполага съществуване на **класа** наемни работници в обществен мащаб. Капи-

талистическото производство, както видяхме, произвежда не само стока и принадлежна стойност; то възпроизвежда, при това в постоянно разширяващ се размер, **класа наемни работници** и превръща в наемни работници преобладаващото болшинство непосредствени производители. Ето защо актовете $P—C... Pr... C'—P'$, доколкото първа предпоставка за тяхното осъществяване е постоянната наличност на класа наемни работници, вече предпоставят капитала във **форма** на произвеждащ капитал, а поради това предпоставят и формата на обръщение на производствения капитал.

(горе)

II. ВТОРИ СТАДИЙ.

ФУНКЦИЯТА НА ПРОИЗВОДСТВЕНИЯ КАПИТАЛ

Разглежданото тук обръщение на капитала започва с акта $P—C$, с превръщане на парите в стока, с покупка. Следователно обръщението трябва да бъде допълнено от противоположната метаморфоза $C—P$, от превръщане на стока в пари, от продажба. Но непосредствен резултат на акта $P—C < C_n^P$ е прекъсването на обръщението на капиталовата стойност, авансирана в парична форма. Чрез превръщането на паричния капитал в производствен капитал капиталовата стойност е придобила такава натурална форма, в която тя не може да продължава обръщението и трябва да влезе в потребление, именно в производствено потребление. Потреблението на работната сила, трудът, може да бъде реализирано само в процеса на труда. Капиталистът не може да продаде работника като стока, защото той не е негов роб и защото той е купил само ползването на неговата работна сила за определено време. От друга страна, той може да използва работната сила само като я застави да използва средствата за производство като фактори за създаване на стоки. Следователно резултатът от първия стадий е навлизане във втория, навлизане в производствения стадий на капитала.

Движението е $P—C < P_n^P... Pr$, където точките означават, че обръще-

нието на капитала е прекъснато, но процесът на неговото обръщение продължава, тъй като от сферата на стоково обръщение той влиза в сферата на производството. Следователно първият стадий, превръщането на паричния капитал в производствен, е само предшественик и встъпителна фаза към втория стадий, към функционирането на производствения капитал.

$II—C < P_{Cn}$ предпооставя, че индивидът, който извършва този акт, не само разполага със стойности в една или друга потребителна форма, но че той притежава тези стойности в парична форма, че той е **притежател на пари**. А тъй като актът се заключава именно в даването на парите, то индивидът може да остане притежател на пари само доколкото парите **implicate** (както се подразбира. ред) се връщат у него благодарение на самия акт на изразходването. А пари могат да дойдат обратно при него само посредством продажбата на стоки. Следователно актът предпоставя, че даденият индивид е стокопроизводител.

$II—P$. Наемният работник живее само от продажбата на работната си сила. Нейното съхранение — неговото самосъхранение — изисква ежедневно потребление. Следователно заплащането на работника трябва постоянно да се повтаря през кратки срокове, за да може той да повтаря необходимите за неговото самосъхранение покупки — акта $P—II—C$, или $C—II—C$. Поради това капиталистът постоянно трябва да му противостои като паричен капиталист, а неговият капитал — като паричен капитал. Но, от друга страна, за да може масата непосредствени производители, наемните работници, да извършва акта $P—II—C$, необходимите средства за живот постоянно трябва да им противостоят в такава **форма**, в която те могат да бъдат купени, т.е. в стокова **форма**. Така че това положение вече изисква високо развитие на обръщението на продуктите като стоки, а поради това и широки размери на стоковото производство. Когато производството посредством наеман труд придобива всеобщ характер, стоковото производство трябва да се превърне във всеобща

форма на производство. Стоковото производство — при предпоставката, че то има всеобщ характер — определя, от своя страна, постоянно растящо разделение на обществения труд, т.е. постоянно увеличаващо се видоизменяне на продукта, произвеждан от определен капиталист като стока, все по-голямо разделение на взаимно допълващите се процеси на производството на самостоятелни процеси. Поради това в същата степен, в която се развива $II—P$, се развива и $II—Cn$, т.е. в същата степен производството на средства за производство се отделя от производството на стоките, по отношение на които те са средства за производство, и последните противостоят сами на всеки стокопроизводител като стоки, които той не произвежда, а които той купува за своя производствен процес. Те излизат от отрасли на производство, които са съвсем отделени от неговия собствен отрасъл, които работят самостоятелно — те влизат в неговия производствен отрасъл като стоки; поради това те трябва да бъдат купувани. Вещните условия на стокото производство във все по-голяма степен противостоят на стокопроизводителя като продукти на други стокопроизводители, като стоки. И в същата степен капиталистът трябва да се яви в ролята на паричен капиталист, иначе казано — разширява се мащабът, в който неговият капитал трябва да функционира като паричен капитал.

От друга страна, същите тези обстоятелства, които създават основното условие за капиталистическото производство — съществуването на класа наемните работници, — съдействат за преминаване на цялото стоково производство в капиталистическо стоково производство. В същата степен, в която последното се развива, то действа разрушаващо и разлагащо върху всяка по-стара форма на производство, която, предназначена предимно за непосредствено собствено потребление, превръща в стока само излишъка (*surplus*) от продукта. То превръща продажбата на продукта в главен интерес, при което отначало като че ли не засяга самия начин на производство — такова е било например първото действие на капиталистическата световна

търговия върху такива народи като китайци, индийци, араби и пр. Но там, където капиталистическото стоково производство пуска корени, то разрушава всички форми на стоково производство, за основа на които са служили или собственият труд на производителя, или пък просто продажбата във вид на стока само на излишъците от продукта. Отначало то прави стоковото производство всеобща форма на производството и после постепенно превръща цялото стоково производство в капиталистическо. *4)

Каквито и да са обществените форми на производство, работниците и средствата за производство винаги остават негови фактори. Но в състояние на отделеност едни от други и едните, и другите са негови фактори само като възможност. За да се произвежда изобщо, те трябва да се съединят. Специфичният характер и начин, по който се осъществява това съединение, отличава отделните икономически епохи на обществения строй. В изследвания случай откъснатостта (отчуждението) на свободния работник от неговите средства за производство е предварително даден изходен пункт и ние вече видяхме как и при какви условия работникът и средствата за производство се съединяват в ръцете на капиталиста — именно, съединяват се като производствена форма на съществуване на неговия капитал. Ето защо действителният процес, в който встъпват съединените по такъв начин лични и вещни фактори за създаване на стоки, производственият процес сам става функция на капитала — капиталистически производствен процес, чиято природа е подробно описана в първи том на това съчинение. Всяко предприятие, занимаващо се с производство на стоки, става заедно с това предприятие за експлоатиране на работна сила; но само капиталистическото стоково производство става такъв епохален начин на експлоатация, който в своето последователно историческо развитие, организирайки процеса на труда и мощно развивайки техниката, извършва преврат в цялата икономическа структура на обществото и далеч превъзхожда всички предшестващи епохи.

Поради различните роли, които по време на производствения процес играят средствата за производство и работната сила при създаване на стойността, а следователно и при създаване на принадлежната стойност, те, доколкото са форми на съществуване на авансираната капиталова стойност, се различават като постоянен и променлив капитал. Като различни, съставни части на производствения капитал те се отличават по-нататък по това, че първите, притежание на капиталиста, остават негов капитал и вън от процеса на производството, докато работната сила само в процеса на производството става **форма** на съществуване на индивидуалния капитал. Докато работната сила е стока само в ръцете на нейния продавач, наемния работник, тя става капитал, напротив, едва в ръцете на нейния купувач, капиталиста, комуто се предоставя нейното временно потребление. Самите средства за производство стават предметно въплъщение на производствения капитал само от момента когато работната сила, като лична форма на съществуване на същия капитал, получи възможност да се въплъщава в тях. Следователно както работната сила на човека не е капитал по природа, така не са капитал по природа и средствата за производство. Те придобиват този специфичен обществен характер само при определени исторически развили се условия също както и благородните метали само при такива именно условия получават свойство на пари или парите — свойство на паричен капитал.

Функционирайки, производственият капитал потребява своите собствени съставни части, за да ги превърне в маса от продукти, притежаваща по-висока стойност. Тъй като работната сила действа само като един от неговите органи, то и създаденият от нейния принадлеен труд **излишък** (*surplus*) от стойност на продукта над стойността на образувачите го елементи е плод на капитала. Принаденият труд на работната сила е безплатен труд за капитала и поради това образува за капиталиста принадлежна стойност, стойност, за която той не плаща еквивалент. Поради това продуктът е не просто стока, а стока, опло-

дотворена с принадена стойност. Неговата стойност = $Pr+M$, равна е на стойността на потребения за неговото изготвяне производствен капитал Pr плюс произведената от последния **принадена стойност** M . Да приемем, че тази стока се състои от 10 000 фунта прежда, за изготвяне на която са потребени средства за производство на стойност 372 ф.ст. и работна сила на стойност 50 ф.ст. В процеса на преденето предачите са пренесли върху преждата стойността на средствата за производство, потребени чрез техния труд, в количество 372 ф.ст. и в същото време, съответно на разходването на техния труд, са създали нова стойност, да речем от 128 ф.ст. Поради това 10 000 фунта прежда са носител на стойност от 500 ф.ст.

(горе)

III. ТРЕТИ СТАДИЙ. $C'—P'$

Стоката става стокос капитал като излязла непосредствено от самия производствен процес функционална форма на съществуване на вече нарасналата капиталова стойност. Ако стокосото производство в целия негов обществен размер би се водило капиталистически, то всяка стока от самото начало би била елемент на стокосия капитал, независимо от това дали тази стока се състои от чугун или брюкселски дантели, от сярна киселина или пури. Проблемът какви видове стоки са предопределени от своето свойство за въздигане в ранг капитал и какви за редова стокоса служба, е едно от онези невинни затруднения, които сама си е създали схоластическата политическа икономия.

Капиталът, намирайки се в стокоса форма, трябва да изпълнява функцията на стока. Предметите, от които той се състои, произведени именно за пазара, трябва да бъдат продадени, превърнати в пари, следователно трябва да извършат движението $C—P$.

Да приемем, че стокоса на капиталиста се състои от 10 000 фунта памучна прежда. Ако в процеса на преденето са потребени средства

за производство на стойност 372 ф.ст. и е създадена нова стойност от 128 ф.ст., то стойността на преждата е равна на 500 ф.ст., което се изразява в нейната цена със същото наименование. Тази цена се реализира посредством продажбата *C—II*. Какво превръща този прост акт на всяко стоково обръщение същевременно и във функция на капитала? Съвсем не каквото и да било изменение, извършващо се във време на този акт: не изменение на потребителния характер на стоката — защото именно като предмет за потребление стоката преминава у купувача; и не изменение на нейната стойност — защото последната не претърпява никакви изменения на величината, а само изменение на **формата**. Отначало стойността е съществувала в **прежда**, сега тя съществува в **пари**. В това се проявява съществено различие между първия стадий *II—C* и последния стадий *C—II*. Там авансираните пари функционират като паричен капитал, защото посредством обръщението те се превръщат в стоки със специфична потребителна стойност. Тук в последния стадий *C—II* стоката може да функционира като капитал само доколкото тя донася този характер на капитал вече готово от процеса на производство, преди да започне нейното обръщение.

В процеса на преденето предачите създават стойност на преждата от 128 ф.ст. От тях, да кажем, 50 ф.ст. за капиталиста са просто еквивалент на неговия разход за работна сила, а 78 ф.ст. — при степен на експлоатация на работната сила 156% — образуват принадлежната стойност. Следователно стойността на 10 000 фунта прежда включва в себе си, първо, стойността на потребения производствен капитал *Pr*, при което постоянната част = 372 ф.ст., променливата = 50 ф.ст., тяхната сума = 422 ф.ст. = 8440 фунта прежда. А стойността на производствения капитал *Pr = C*, на стойността на образуващите го елементи, които в стадия *II—C* са противостояли на капиталиста като стоки в ръцете на техните продавачи. Но, второ, стойността на преждата включва в себе си и принадлежна стойност от 78 ф.ст. = 1560 фунта прежда. Следователно *C*, като израз на стойността на 10 000

фунта прежда, е равно на $C + \Delta C$, C плюс прираст на C (=78 ф.ст.), което ние ще наречем c (употребено с българска буква от съкращение на стока, а не с латинска буква c от constant - постоянен капитал), защото сега то съществува в същата стокова форма, както и първоначалната стойност на C . Стойността на 10 000 фунта прежда = 500 ф.ст., следователно $C+c = C'$. Не абсолютната величина на стойността (500 ф.ст.) превръща C , като израз на стойността на 10 000 фунта прежда, в C' . Защото абсолютната величина на стойността на C' , тъй както и за всички други C , като израз на стойността на някаква сума стоки, се определя от величината на овеществения в него труд. C се превръща в C' вследствие относителната величина на нейната стойност — величината на нейната стойност в сравнение със стойността на капитала Pr , потребен при нейното производство. В C' се включва тази стойност плюс доставената от производствения капитал принадлежна стойност. Нейната стойност е по-голяма, превишава тази капиталова стойност с тази принадлежна стойност c . 10 000-те фунта прежда са носители на нарасналата, обогатена с принадлежната стойност капиталова стойност, и те играят ролята на такъв носител като продукт на капиталистическия производствен процес. C' изразява едно стойностно отношение — отношение на стойността на стоковия продукт към стойността на капитала, изразходван за неговото производство; следователно C' съдържа капиталова стойност и принадлежна стойност, 10 000 фунта прежда са стоков капитал, C' , само като превърнатата **форма** на производствения капитал Pr , следователно във връзка, която засега съществува само в обръщението на този индивидуален капитал, или съществува само за онзи капиталист, който със своя капитал е произвел преждата. Само, така да се каже, вътрешното, а съвсем не някакво външно отношение прави тези 10 000 фунта прежда, като носител на стойност, стоков капитал; капиталистическият наследствен белег на тези 10 000 фунта се заключава не в абсолютната величина на тяхната стойност, а в **относителната величина**, във величината на тяхната стойност в сравнение с онази, която е притежавал съдържащият се в тях производс-

твен капитал, преди той да се е превърнал в стока. Ето защо, ако 10 000 фунта прежда бъдат продадени по тяхната стойност за 500 ф.ст., то този акт на обръщение, разглеждан сам по себе си, = $C—II$, представлява просто превръщане на стойността, оставаща неизменна, от стокова форма в парична форма. Но като специфичен стадий в обръщението на индивидуалния капитал същият този акт е реализация на капиталовата стойност от 422 ф.ст., съдържаща се в стоката, + принадлежната стойност от 78 ф.ст., съдържаща се в същата стока, следователно представлява $C'—II'$, превръщане на стоковия капитал от неговата стокова **форма** в парична **форма**. *4а)

Функцията на C' е същата, както и на всеки стоков продукт: да претърпи превръщане в пари, да бъде продаден, да извърши фазата на обръщението $C—II$. Докато нарасналият сега по стойност капитал остава във форма на стоков капитал, лежи неподвижно на пазара, процесът на производството спира. Капиталът не действа нито като създател на продукт, нито като създател на стойност. В зависимост от различната степен на скорост, с която капиталът сваля от себе си стоковата форма и приема парична форма, или в зависимост от бързината на продажбата, една и съща капиталова стойност в много неравна степен ще служи и като създател на продукт, и като създател на стойност, и мащабът на възпроизводството в зависимост от това ще се разширява или намалява. В първа книга бе показано, че степента на действие на даден капитал зависи от възможностите на производствения процес, в известна степен независими от величината на стойността на капитала. Сега се оказва, че процесът на обръщението привежда в движение нови, независими от величината на стойността на капитала възможности, от които зависи степента на действие на капитала, неговото разширяване и съкращаване.

Масата стоки C' , като носител на нараснал по стойност капитал, трябва освен това в целия си обем да извърши метаморфозата $C'—II'$. Количеството на продаденото става тук съществено обстоя-

телство. Отделната стока фигурира само като неразделна част на цялата маса. 500 ф.ст. стойност съществуват в 10 000 фунта прежда. Ако капиталистът успее да продаде само 7440 фунта по тяхната стойност от 372 ф.ст., то той ще възстанови по този начин само стойността на своя постоянен капитал, стойността на изразходваните средства за производство; ако успее да продаде 8440 фунта — само величината на стойността на целия авансиран капитал. За да реализира принадлежна стойност, той трябва да продаде повече, а за да реализира цялата принадлежна стойност от 78 ф.ст. (=1560 фунта прежда), той трябва да продаде всичките 10 000 фунта прежда. Следователно от 500 ф.ст. пари той получава само равна стойност за продадената стока; в пределите на обръщението неговата сделка е просто $C—P$. Ако той би заплатил на своите работници 64 ф.ст. вместо заплата от 50 ф.ст., неговата принадлежна стойност би била само 64 ф.ст. вместо 78 ф. ст. и степента на експлоатацията само 100% вместо 156%; но стойността на неговата прежда би останала същата както и преди; би се изменило само съотношението на нейните различни части; актът на обръщението $C—P$ сега, както и преди, би бил продажба на 10 000 фунта прежда за 500 ф. ст., по тяхната стойност.

$C' = C+c$ (=422 ф.ст. + 78 ф.ст.). — C е равно на стойността на Pp или на стойността на производствения капитал, а последният е равен на стойността на Pp , което е авансирано в акта $P—C$, в купуване на елементи за производство; в нашия пример = 422 ф.ст. Ако тази стокова маса се продава по нейната стойност, то $C = 422$ ф.ст. и $c = 78$ ф.ст., стойността на принадлежния продукт от 1560 фунта прежда. Ако c , изразено в пари, обозначим посредством n , тогава

$C'—P' = (C+c)-(P+n)$ и кръгооборотът $P—C...Pp...C'—P'$ в неговата разгъната форма ще се обозначи следователно чрез

$$P—C \overset{P}{<}_{Cn}...Pp...(C+c)—(P+n).$$

В първия стадий капиталистът извлича средства за потребление от

същинския стоков пазар и от пазара на труда; в третия стадий той хвърля стоките обратно само на един пазар, на същинския стоков пазар. Но ако сега посредством своята стока той извлича от пазара повече стойност, отколкото е хвърлил на него първоначално, то е само защото хвърля на него по-голяма стокова стойност, отколкото първоначално е извлякъл. Той бе хвърлил на пазара стойността II и бе извлякъл равната стойност C ; той хвърля на пазара $C+c$ и извлича равна стойност $II+n$. — В нашия пример II беше равно на стойността на 8440 фунта прежда; но той хвърля на пазара 10 000 фунта, следователно дава му по-голяма стойност, отколкото бе взел от пазара. От друга страна, той е хвърлил на пазара тази пораснала стойност само защото посредством експлоатацията на работната сила в процеса на производството е произвел принадлежна стойност (изразена в принадлежен продукт като известна част от продукта). Само като продукт на този процес масата стоки е стоков капитал, носител на пораснала капиталова стойност. Посредством акта $C'—II'$ се реализира както авансираната капиталова стойност, така и принадлежната стойност. Реализацията и на едната, и на другата се извършва едновременно в редица продажби или пък в едновременна продажба наведнаж на цялата маса стоки, което именно се изразява в $C'—II'$. Но един и същ акт на обръщението $C'—II'$ е различен за капиталовата стойност и за принадлежната стойност, тъй като за всяка от тях той изразява различен стадий на тяхното обръщение, нееднаква част от онзи ред метаморфози, които те преминават в сферата на обръщението. Принадената стойност c се е появила именно само в процеса на производството. Следователно тя за първи път се появява на стоковия пазар и то в стокова форма; това е първата форма на нейното обръщение, а поради това актът $c—n$ е първият акт на нейното обръщение, или нейна първа метаморфоза, която следователно още остава да се допълни с противоположния акт на обръщението, или с обратната метаморфоза $n—c$. *5)

Иначе стои работата с обръщението, което извършва капиталовата

стойност C в същия този акт на обръщението $C'—II'$, който за нея е акт на обръщение $C—II$, където $C = II_p$, равно на първоначално авансираното II . Капиталовата стойност започна първия акт на своето обръщение като II , като паричен капитал и посредством акта $C—II$ се възвръща към същата тази форма; следователно тя е изминала двете противоположни фази на обръщението: 1) $II—C$ и 2) $C—II$, и отново се намира в такава форма, в която тя отново може да започне същия процес на кръговрат. Това, което за принадлежната стойност е първо превръщане на стоковата форма в парична, за капиталовата стойност е обратно - връщане, или обратно превръщане в нейната първоначална парична форма.

Посредством $II—C \leftarrow_{C_n}^P$ паричният капитал бе превърнат в равностойна сума от стоки P и C_n . Тези стоки не функционират отново като стоки, като предмети за продажба. Тяхната стойност съществува от сега нататък в ръцете на техния купувач, на капиталиста, като стойност на неговия производствен капитал II_p . И във функцията II_p , в производственото потребление, те се превръщат във вид на стока, отличаваща се по натуралната си форма от средствата за производство, в прежда, в която тяхната стойност не само се запазва, но се и увеличава от 422 ф.ст. на 500 ф.ст. Чрез тази реална метаморфоза стоките, изтеглени от пазара в първия стадий $II—C$, се заместват от стока, която се отличава от тях и по натурална форма, и по стойност и която трябва сега да функционира като стока, трябва да бъде превърната в пари и продадена. Поради това процесът на производство се представя само като прекъсване на процеса на обръщение на капиталовата стойност, в който до този момент е била измината само първата фаза $II—C$. Капиталовата стойност преминава втората и заключителна фаза $C—II$, след като C претърпи изменение по натурална форма и по стойност. Но ако се разглежда капиталовата стойност, взета сама за себе си, оказва се, че в процеса на производството тя е претърпяла изменение само на своята потребителна форма. Тя съществуваше като 422 ф.ст. стойност в P и C_n , сега тя същест-

вува като 422 ф.ст. стойност в 8440 фунта прежда. Следователно, ако разгледаме само двете фази на процеса на обръщение на капиталовата стойност, взета отделно от нейната принадлежна стойност, ще се окаже, че тя преминава 1) $P—C$ и 2) $C—P$, при което второто C има изменила се потребителна форма, но има същата стойност, както първото C ; по този начин капиталовата стойност преминава в $P—C—P$ форма на обръщение, която чрез двукратно преместване на стоката в противоположно направление, чрез превръщането от парите в стока и от стока в пари, по необходимост определя възвръщането на стойността, авансирана във форма на пари, към нейната парична форма: нейното обратно превръщане в пари.

Същият този акт на обръщение $C'—P'$, който за капиталовата стойност, авансирана в пари, е втора, заключителна метаморфоза, връщане към паричната форма, за принадлежната стойност, включваща се в същия стоков капитал и реализираща се посредством неговото превръщане в парична форма, служи като първа метаморфоза, като превръщане от стокова форма в парична форма, $C—P$, като първа фаза на обръщението.

И така, тук трябва да се отбележат две неща. Първо: заключителното обратно превръщане на капиталовата стойност в нейната първоначална парична форма е функция на стоковия капитал. Второ: тази функция включва първото превръщане на принадлежната стойност от нейната първоначална стокова форма в парична. По този начин паричната форма играе тук двойка роля: от една страна, тя представлява формата, към която се връща стойността, първоначално авансирана в пари — следователно връщане към онази форма на стойността, с която е започнал процесът; от друга страна, тя е първата превърната форма на една стойност, която първоначално встъпва в обръщението в стокова форма. Ако стоките, от които се състои стоковият капитал, се продават по тяхната стойност, както се приема тук, то $C+c$ се превръща в равни по стойност $P+n$; в тази форма $P+n$ (422 ф.ст. + 78 ф.ст. = 500 ф.ст.) реализираният стоков капитал се

намира сега в ръцете на капиталиста. Капиталовата стойност и принадлежната стойност съществуват сега като пари, следователно във **всеобща** еквивалентна форма.

И така, в края на процеса капиталовата стойност се намира пак в същата форма, в която тя е встъпила в него, и следователно отново в качеството на паричен капитал може да започне и да извърши този процес. Именно поради това, че началната и заключителната форма на процеса е формата на паричния капитал (**II**), процесът на кръгооборота в тази форма е наречен от нас кръгооборот на паричния капитал. В края на процеса е изменена не формата, а само величината на авансираната стойност.

II+n не са нищо друго освен парична сума от определена величина, в нашия случай 500 ф.ст. Но като резултат на кръгооборота на капитала, като реализиран стоков капитал, тази сума пари съдържа капиталова стойност и принадлежна стойност, и при това те вече не са се срасли в едно, както в преждата; сега те лежат една до друга. Тяхната реализация даде на всяка от тях самостоятелна парична форма. $\frac{211}{250}$ от тази сума са капиталова стойност, 402 ф.ст., и $\frac{39}{250}$ принадлежна стойност от 78 ф.ст. Това разделение, извършено от реализацията на стоковия капитал, има не само формално съдържание, за което подир малко ще говорим; то придобива значение в процеса на възпроизводството на капитала с оглед на това, дали **n** се присъединява към **II** изцяло, частично или съвсем не се присъединява, следователно дали то продължава да функционира като съставна част на авансираната капиталова стойност, или не. Обръщението на **n** и **II** може да бъде и съвсем различно.

В **II'** капиталът отново се е върнал към своята първоначална форма **II**, към своята парична форма; но се е върнал в такава форма, в която е реализиран като капитал.

Тук има, първо, количествена разлика. Имаше **II**, 422 ф.ст.; сега има

II, 500 ф.ст., и тази разлика е изразена в *II...II'*, в количествено различните крайни членове на обръщението, самият ход на което е обозначен само с точки (...) $II' > II$, $II' - II = M$, на принадлежната стойност. — Но като резултат на това обръщение *II...II'* сега съществува само *II'* и това е продукт, в който е угаснал процесът на неговото образуване. *II'* съществува сега самостоятелно само за себе си, независимо от движението, което го е донесло. Движението е минало, неговото място е заето *II'*.

Но *II'* като *II+n*, като 500 ф.ст. като 422 ф.ст. авансиран капитал плюс един прираст към него от 78 ф.ст. е в същото време качествено отношение, макар самото това качествено отношение да съществува само като отношение между части на една и съща сума, следователно като количествено отношение. *II*, авансираният капитал, който сега отново се намира в своята първоначална форма (422 ф.ст.), съществува сега като реализиран капитал. Той не само се е запазил — той се е и реализирал като капитал, защото той, именно като капитал, се отличава от *n* (78 ф.ст.), към което той стои в отношение като към **свое** нарастване, към **свой** плод, като към породен от самия него прираст. Той се е реализирал като капитал, защото се е реализирал като стойност, която е породила стойност. *II'* съществува като капиталистическо отношение; *II* вече не е просто пари — то направо се явява като **причен капитал**, получава израз като самонараснала стойност, следователно като стойност, която притежава свойството да нараства, да поражда повече стойност, отколкото е имало в нея самата. *II* е станало капитал вследствие на своето отношение към другата част на *II'* като към част, зависеща, формирана от *II*, породена от него като причина, като към следствие, на което то е основание. По този начин *II'* е стойностна сума, включваща функционално (като понятие) различни части, изразяваща капиталистическо отношение.

Но това отношение е изразено само като резултат, без въздействието на процеса, на който то е резултат.

Частите на стойността като такива не се отличават качествено една от друга, с изключение на това, че те се явяват като стойности на различни предмети, на конкретни вещи, следователно в различни потребителни **форми**, и поради това се явяват като стойности на различни стокови тела — различие, което произтича не от тях самите като прости части на стойността. В парите угасва всяко различие между стоките, защото те са именно общата за всички стоки еквивалентна форма. Паричната сума от 500 ф.ст. се състои от съвсем еднородни елементи по 1 ф.ст. Тъй като в простото битие на тази парична сума е заличено свързващото звено на нейния произход и е изчезнала всяка следа от специфичното различие, каквото притежават различните съставни части на капитала в процеса на производството, то различие съществува само между понятието главна сума (на английски **principal**) = авансирания капитал от 422 ф.ст., и понятието добавъчна стойностна сума от 78 ф.ст. Нека например $\Pi' = 110$ ф.ст., от които $100 = \Pi$, на главната сума, и $10 = M$, на принадлежната стойност. Двете съставни части на сумата 110 ф.ст. са абсолютно еднородни, следователно неразличими като понятие. Които и да било 10 ф.ст. винаги съставляват $\frac{1}{11}$ от общата сума 110 ф.ст., независимо от това, дали те са $\frac{1}{10}$ от авансираната главна сума 100 ф.ст. или **излишъкът** от 10 ф.ст. над нея. Ето защо главната сума и сумата-прираст, капиталът и добавъчната сума, могат да бъдат изразени като дроби от цялата сума; в нашия пример $\frac{10}{11}$ съставляват главната сума, или капиталът, $\frac{1}{11}$ — принадлежната сума. По този начин паричният израз, който реализираният капитал получава тук в края на своя процес, е **иррационален** израз на капиталистическото отношение.

Това е вярно и по отношение на $C' (=C+c)$. Но с тази разлика, че C' , в което C и c представляват също само пропорционални части от стойността на една и съща еднородна стокова маса, съдържа указание за своя произход от Πp , чийто непосредствен продукт е то, докато в Π' , във формата, излязла непосредствено от обръщението, е изчезнало прякото отношение към Πp .

Ирационалното различие между главната сума и сумата-прираст, което се съдържа в II' , доколкото то изразява резултата от движението $II...II'$, веднага изчезва, ако II' отново започне активно да функционира като паричен капитал, следователно, ако то не се фиксира като паричен израз на нарасналия по стойност промишлен капитал. Обръщението на паричния капитал никога не може да започне само с II' (макар II' сега да функционира като II), а само с II , т.е. никога като израз на капиталистическото отношение, а само като форма на авансиране на капиталова стойност. Щом 500-те ф.ст. отново се авансират като капитал за ново самонарастване, те са начален пункт, вместо краен. Вместо капитал в 422 ф.ст. сега е авансиран капитал от 500 ф.ст. — повече пари от преди, повече капиталова стойност, — но отношението между двете съставни части е отпаднало; точно така и първоначално би могла да функционира като капитал сума от 500 ф.ст. вместо 422 ф.ст.

Не е активна функция на паричния капитал да се представя като II' ; напротив, неговото собствено появяване като II' е функция на C' . Още при простото стоково обръщение: 1) $C1—II$; 2) $II—C2$, II активно функционира едва във втория акт $II—C2$; неговото появяване като II е само резултат на първия акт, по силата на който то се явява като превърнатата форма на $C1$. Капиталистическото отношение, което е включено в II' , отношението на една част от последното като капиталова стойност към другата негова част като прираст на тази стойност, придобива наистина функционално значение, доколкото, при постоянно повтаряне на обръщението $II...II'$, II' се разделя на две обръщения — **обръщение на капитала** и **обръщение на принадлежната стойност** и следователно двете части изпълняват не само количествено, но и качествено различни функции — II е различно от II' . Но разглеждана сама за себе си, формата $II...II'$ не включва потреблението на капиталиста, а изрично само самонарастването и натрупването, доколкото последното се изразява преди всичко в периодично увеличение на паричния капитал, който винаги се авансира от-

НОВО.

Макар и да е **ирационална форма** на капитала, $\Pi' = \Pi + n$ в същото време е капитал само в своята реализирана **форма**, като пари, които са породили пари. Тук обаче трябва да се прави разлика от функцията на паричния капитал в първия стадий $\Pi \rightarrow C \xleftarrow{P} Cn$. В този пръв стадий Π извършва обръщение като пари. То функционира като паричен капитал само защото в паричното си състояние може да изпълни функцията на пари, да се превърне в елементи на Πp , в P и Cn , които му противостоят като стоки. В този акт на обръщение Π функционира само като пари; но тъй като този акт е първият стадий в процеса на движение на капиталовата стойност, той, по силата на специфичната потребителна форма на купуваните тук стоки P и Cn , е едновременно и функция на паричния капитал. Напротив, Π' , което се състои от Π , от капиталовата стойност, и n , от произведената от нея принадлежна стойност, изразява нараснала капиталова стойност — целта и резултата, функцията на целия процес на обръщението на капитала. Ако то изразява този резултат в парична форма, като реализиран паричен капитал, това произтича не от обстоятелството, че то е парична форма на капитала, паричен капитал, а, напротив, от това, че то е паричен капитал, капитал в парична форма, от това, че капиталът в тази форма е открил процеса, бил е авансиран в парична форма. Както видяхме, обратното превръщане в парична форма е функция на стоковия капитал C' , а не на паричния. Колкото се отнася до разликата между Π' и Π , то тя (n) представлява само парична форма на c , на прираста на C ; Π' само затова е $= \Pi + n$, защото C' беше $= C + c$. Следователно тази разлика и отношението на капиталовата стойност към породената от нея принадлежна стойност са били налице и са били изразени в C' , преди едната и другата стойност да са се превърнали в Π' , в една парична сума, в която двете стойностни части самостоятелно противостоят една на друга и поради това могат да бъдат употребени за самостоятелни функции, различни една от друга.

II' е само резултат от реализацията на C' . И едното, и другото — C' , както и II' — са само различни форми, стокова форма и парична форма на нарасналата капиталова стойност, общо у двете е това, че са нараснала капиталова стойност. И двете са реализиран капитал, защото тук капиталовата стойност като такава съществува съвместно с принадлежната стойност, като различен от първата, получен благодарение на нея плод, макар това отношение и да е изразено само в ирационалната форма на отношение на две части на една и съща парична сума или на една и съща стокова стойност. Но като изрази на капитала в неговото отношение към произведената от него принадлежна стойност и в неговото различие от нея, следователно като изрази на нараснала стойност, II' и C' са едно и също и те изразяват едно и също, само че в различна форма; те се различават едно от друго не като паричен капитал и стоков капитал, а като пари и стока. Доколкото те са нараснала стойност, капитал, който се е проявил в действие като капитал, те изразяват само резултата от функционирането на производствения капитал, от единственото функциониране, при което капиталовата стойност поражда стойност. Общото им е това, че те и двата, паричният и стоковият капитал, са начини на съществуването на капитала. Единият е капитал в парична форма, другият — в стокова. Поради това различаващите ги специфични функции не могат да бъдат нещо друго освен различия между функцията на пари и функцията на стока. Стоковият капитал, като непосредствен продукт на капиталистическия производствен процес, носи следите на този свой произход и поради това по своята форма е по-рационален, не толкова ирационален както паричният капитал, в който е заличена всяка следа на процеса на производство, както и изобщо в парите угасва всяка специфична потребителна форма на стоката. Ето защо неговото своеобразие изчезва само там, където самото II' функционира като стоков капитал, където то е непосредствен продукт на процеса на производство, а не превърнатата форма на този продукт — следователно в производството на самия паричен материал. За производството на злато например формулата би била:

$$II—C \leq_{Cn}^P \dots Pr \dots II'(II+n),$$

където II' фигурира като стоков продукт, защото Pr доставя повече злато, отколкото е било авансирано в първото II , в паричния капитал, за елементи на производството на злато. Следователно тук изчезва ирационалността на израза $II \dots II'(II+n)$, където една част от паричната сума се явява като майка на другата част на същата тази парична сума.

(горе)

IV. ОБРЪЩЕНИЕТО В НЕГОВАТА ЦЯЛОСТ

Видяхме, че процесът на обръщение след завършване на неговата първа фаза $II—C \leq_{Cn}^P$ се прекъсва от производството — Pr , в което купените на пазара стоки P и Cn се потребяват като веществени и стойностни съставни части на производствения капитал; продуктът на това потребление е нова стока, C' , която се е изменила по своята натурална форма и по стойност. Прекъснатият процес на обръщение, $II—C$, трябва да бъде допълнен посредством $C—II$. Но като носител на тази втора и заключителна фаза на обръщението се появява C' , стока, която по своята натурална форма и по стойността си се отличава от първото C . Следователно редът на обръщението се изразява: 1) $II—C1$; 2) $C'2—II'$, където във втората фаза мястото на първата стока $C1$ се заема от друга стока $C'2$ с по-голяма стойност и с друга потребителна форма; тази промяна се извършва във време на прекъсването, обусловено от функцията на Pr , т. е. във време на произвеждането на C' от елементите на C , от формите на съществуване на производителния капитал Pr . Напротив, първата форма на проявление, в която капиталът се яви пред нас (Том I, гл. IV, 1), формата $II—C—II'$ (разлага се на: 1) $II—C1$; 2) $C1—II'$), два пъти показва една и съща стока. Там пред нас и двата пъти е една и съща стока стоката, в която се превръщат парите в първата фаза и която във втората фаза се превръща обратно в по-голямо количество пари.

Въпреки това съществено различие и двете обръщения имат това общо, че в тяхната първа фаза парите се превръщат в стока, а във втората фаза — стоката в пари, следователно парите, изразходвани в първата фаза, се възвръщат във втората фаза. Общото им е, от една страна, възвръщането на парите към техния изходен пункт, а от друга страна — че се възвръщат повече пари, отколкото са авансирани. Дотолкова и $P—C\dots C'—P'$ се съдържа вече в общата формула $P—C—P'$.

Оказва се по-нататък, че и в двете метаморфози, $P—C$ и $C'—P'$, отнасящи се до обръщението, всеки път противостоят една на друга и се заменят една с друга еднакво големи, едновременно съществуващи стойности. Изменението на величината на стойността принадлежи изключително на метаморфозата Pp , на процеса на производство, който по този начин е реална метаморфоза на капитала, в противоположност на само формалните метаморфози в сферата на обръщението.

Да разгледаме сега движението $P—C\dots Pp\dots C'—P'$ в неговата цялост или в неговата разгърната форма

$$P—C \xleftarrow{P} C_n \dots Pp \dots C'(C+c) — P'(P+n).$$

Капиталът тук се явява като стойност, която преминава последователна редица взаимно свързани, зависещи едно от друго превръщания, редица метаморфози, които са също толкова фази или стадии на един цялостен процес. Две от тези фази се отнасят към сферата на обръщението, една — към сферата на производството. Във всяка от тези фази капиталовата стойност се намира в различна форма, на която съответства различна, специална функция. В това движение авансираната стойност не само се запазва, но и нараства, увеличава се. На края, в заключителния стадий, тя се възвръща към същата форма, в която се е явила при започване на цялостния процес. Ето защо този цялостен процес е процес на обръщението.

Двете форми, които капиталовата стойност приема в етапите на своето обръщение, са форми на **паричен капитал** и **стоков капитал**; нейната форма, която се отнася към етапа на производството, е формата на **производствен капитал**. Капиталът, който в хода на своето пълно обръщение приема и отново се освобождава от тези форми и във всяка от тях извършва съответстващата ѝ функция, е **промишлен капитал**; думата **промишлен** се употребява тук в значение, в което тя обхваща всеки отрасъл на производството, който се води капиталистически. (Ако кажем на български производствен капитал, а той засяга всяко производство (*промишлено, селскостопанско, ИТ технологии и т.н. ще е най-близо до смисъла. бг.ред.*).

Следователно паричният капитал, стокният капитал, производственият капитал означават тук не самостоятелни видове капитал, функциите на които са съдържание на също така самостоятелни и отделени един от друг клонове на предприемачество (*Geschäftszweige*). Те означават тук само отделни функционални форми на промишления капитал, който последователно приема и трите една след друга.

Факсимиле на ръкописа от II том на "Капиталът" на Карл Маркс

Обръщението на капитала се извършва нормално само докато неговите различни фази без задръжки преминават една в друга. Ако капиталът спре в първа фаза **II—C**, то паричният капитал застива като съкровище; ако това става в производствената фаза — то на едната страна лежат средствата за производство, без да функционират, докато на другата страна работната сила остава незаета; ако това стане в последната фаза **C'—II'**, то натрупаните непродадени стоки преграждат потока на обръщението.

От друга страна, по природата на нещата самото обръщение определя застоя на капитала в определени срокове в отделни фази на обръщението. Във всяка от своите фази промишленият капитал е свързан с една определена форма — като паричен капитал, производствен капитал, стокос капитал. Само след като изпълни

функцията, съответстваща на формата, в която той се намира в дадено време, той придобива форма, в която може да влезе в нова фаза на превръщане. За да покажем това нагледно, в нашия пример приехме, че капиталовата стойност на стоковата маса, създадена в производствения стадий, е равна на цялата стойностна сума, първоначално авансирана във вид на пари; с други думи, че цялата капиталова стойност, авансирана като пари, наведнъж преминава от единия стадий в другия, следващия. Но ние видяхме (Том I, гл. VI), че част от постоянния капитал, същинските средства на труда (например машини) служат отново и отново, в по-голям или по-малък брой повторни процеси на производство, и поради това само на части предават на продукта своята стойност. По-късно ще видим в каква степен това обстоятелство модифицира процеса на обръщение на капитала. Тук ще се ограничим със следното: В нашия пример стойността на производствения капитал = 422 ф.ст. съдържа само средноизчислено износване на фабричните здания, машините и т.н., следователно само онази част стойност, която при превръщането на 10 600 фунта памук в 10 000 фунта прежда те пренасят върху последната, върху продукта на седмичния предачен процес от 60 часа. Следователно в средствата за производство, в които се превръща авансираният постоянен капитал от 372 ф.ст., средствата на труда, зданията, машините и т.н. фигурират така, както ако биха били вземани на пазара само под наем на седмични вноски. Обаче това абсолютно нищо не изменя в същината на нещата. Стига да умножим количеството на преждата от 10 000 фунта, произведено за седмица, на броя на седмиците (известен ред години), и цялата стойност на купени и потребени за това време средства на труда ще бъде пренесена върху преждата. Ясно е оттук, че авансираният паричен капитал най-напред трябва да бъде превърнат в тези средства, следователно трябва да е напуснал първи стадий *П—С*, и едва след това той ще бъде в състояние да функционира като производствен капитал *Пр*. Също така в нашия пример е ясно, че сумата на капиталовата стойност от 422 фунта стерлинги, която се е въплътила в прежда по време на процеса на производство,

не може да встъпи във фазата на обръщението $C'—P'$ като съставна част на стойността на 10 000 фунта прежда, докато последната не бъде готова. Не може да се продаде преждата, преди да е изпредена.

В общата формула продуктът на Pp се разглежда като материална вещ, различна от елементите на производствения капитал, като предмет, който има обособено от процеса на производството съществуване, различна от елементите на производството потребителна форма. Такъв е винаги случаят, когато резултатът от процеса на производство се явява като вещ — даже там, където част от продукта влиза като елемент във възобновяваното производство. Така житото служи като семе за производство на жито; но продуктът се състои само от жито, следователно има форма, различна от другите, също така намерили приложение елементи: работната сила, инструментите, торовете. Но има самостоятелни отрасли на промишлеността, където продуктът на производствения процес не е нов веществен продукт, не е стока. От тези отрасли важна в икономическо отношение е само транспортната промишленост (*тогава е съдържала и съобщенията. бг.ред.*), все едно дали това е същинска транспортна промишленост за стоки и хора, или предаване на съобщения, писма, телеграми и т.н.

А. Чупров [*6](#) казва по това следното:

«Фабрикантът може по-напред да произведе изделия и после да търси потребители.»

{неговият продукт, изхвърлен готов от процеса на производството, преминава като отделена от него стока в сферата на обръщението};

«производството и потреблението са два акта, разделени един от друг в пространството и времето; а в превозната промишленост, която не създава нови продукти, а пренася хора и вещи, тези два акта се сливат в едно; услугите на железницата» {преместване} «се потребяват в същия момент, в който се произвеждат. Поради това районът, в който железни-

ците могат да търсят пласмент на своите услуги, се простира на не повече от 50 версти (53 км) по двете страни на линията».

Резултат на превозването — независимо от това, дали се транспортират хора или стоки — е промяна на местонахождението, например преждата се намира сега в Индия, а не в Англия, където е била произведена.

Транспортната промишленост продава обаче самото преместване. Доставеният от нея полезен ефект е неразделно свързан с процеса на транспорта, т.е. с производствения процес на транспортната промишленост. Хората и стоките пътуват заедно с транспортното средство и неговото движение, неговото преместване именно е създаваният от него производствен процес. Полезният ефект може да се потребява само във време на производствения процес; този ефект не съществува като различна от този процес потребителна вещ, която едва след като е произведена, функционира като предмет на търговията, извършва обръщение като стока. Но разменната стойност на този полезен ефект, както и на всяка друга стока, се определя от стойността на изразходваните за него елементи на производството (работна сила и средства за производство) плюс принадлежната стойност, създадена от принадлежния труд на работниците, заети в транспортната промишленост. И по отношение на потреблението този полезен ефект не се отличава от другите стоки. Ако той служи за лично потребление, то с потреблението изчезва и неговата стойност; ако той се потребява производствено, така че сам представлява стадий от производството на стоки, които се превозват, неговата стойност се пренася като допълнителна стойност върху самата стока. Следователно формулата за транспортната промишленост е такава:

$$II - C < C_n \dots II_p - II',$$

тъй като тук се заплаща и се потребява самият процес на производство, а не продукт, който може да бъде отделен от него. Следователно почти също такава форма, както тя има тази за производството на

благородни метали, само с тази разлика, че *II'* тук е превърнатата форма на полезния ефект, създаден по време на производствения процес, а не натурална форма на злато или сребро, добити във време на този процес и изтласкани от него.

Промишленият капитал е единствената форма на съществуване на капитала, при която функция на капитала е не само присвояването на принадлежна стойност или на принадлежен продукт, но и тяхното създаване. Поради това именно промишленият капитал определя капиталистическия характер на производството; съществуването на промишления капитал включва в себе си **класовото противоречие между капиталисти и наемни работници**. В онази степен, в която той овладява общественото производство, се извършва преврат в техниката и в обществената организация на трудовия процес, а заедно с това и в икономико-историческия тип на обществото. Другите видове капитал, които са съществували преди него сред минали или загиващи системи на обществено производство, не само са му подчинени и не само претърпяват съответстващи нему изменения в механизма на своите функции, но и се движат напред вече само на основата на промишления капитал, следователно живеят и умират, стоят и падат заедно с тази основа. Паричният и стоковият капитал, доколкото те със своите функции действат наред с промишления, като носители на отделни отрасли на капиталистическа дейност, са само достигнали самостоятелност вследствие на общественото разделение на труда и едностранно развити видове на съществуване на различните функционални форми, които промишленият (*производственият*) капитал ту приема, ту изоставя в сферата на обръщението.

Трасформацията $II \dots II'$, от една страна, се преплита с общото стоково обръщение, излиза от него и влиза в него, съставлява негова част. От друга страна, за индивидуалния капиталист той образува отделно самостоятелно движение на капиталовата стойност — движение, което се извършва отчасти в пределите на общото стоково обръщение, отчасти вън от него, но което винаги запазва своя самостоятелен характер. Първо, защото двете фази на движение, които се изминават в сферата на обръщението, $II \rightarrow C$ и $C' \rightarrow II'$ имат функционално определен характер като фази на движението на капитал; в

II—C по своята натурална форма *C* е определено като работна сила и средство за производство; в *C'—II'* се реализира капиталовата стойност + принадлежната стойност. Второ, *IIp*, процесът на производство обхваща производственото потребление. Трето, възвръщането на парите към техния изходен пункт прави движението *II...II'* оборот, завършен в самия себе си.

Следователно всеки индивидуален капитал в своите две половини на обръщението *II—C* и *C'—II'* е, от една страна, агент на общото стоково обръщение, в което той функционира или е вплетен ту като пари, ту като стока и по този начин сам е брънка в общата верига метаморфози на стоковия свят. От друга страна, в пределите на общото обръщение той описва свое собствено самостоятелно обръщение, в който сферата на производството представлява преходен стадий и в който той се възвръща към своя изходен пункт в същата форма, в която го е напуснал. В пределите на своето собствено обръщение, което включва и неговата реална метаморфоза в процеса на производство, капиталът изменя и величината на своята стойност. Той се възвръща не просто като парична стойност, а като увеличена, пораснала парична стойност.

Най-после, ако погледнем на *II—C...IIp...C'—II'* като на отделна форма на процеса на обръщение на капитала наред с другите негови форми, които ще бъдат изследвани по-нататък, тя се характеризира със следното:

1) Тя се явява като обръщение на паричния капитал, защото промишленият капитал в своята парична форма, като паричен капитал, образува изходния пункт на целия процес и пункт, към който този процес се възвръща. Самата формула изразява, че тук парите не се изразходват като пари, а само се авансират, следователно са само парична форма на капитала, паричен капитал. Тя изразява, по-нататък, че разменната стойност, а не потребителната I стойност е само цел, определяща движението. Именно защото паричната форма

на стойността е самостоятелна, осезателна форма на проявление на стойността, именно затова формата на обръщение $II\dots II'$ изходен и заключителен пункт на която са действителни пари, с най-голяма нагледност изразява подбудителния мотив на капиталистическото производство, правенето на пари. Процесът на производство е само неизбежно необходимо звено, необходимо зло с цел да се правят пари. {Поради това всички нации с капиталистически начин на производство периодично преживяват спекулативна треска, през време на която те се стремят да извършват правенето на пари без посредничество на производствения процес.}

2) Стадият на производството, функцията на IIp , образува в този оборот прекъсване между двете фази на обръщението $II—C\dots C'—II'$, което, на свой ред, само свързва простото обръщение $II—C—II'$. Процесът на производството във **форма на самия процес на кръгооборота** формално и направо се явява като това, каквото той представлява при капиталистическия начин на производство: просто средство за нарастване на авансираната стойност; следователно обогатяването само по себе си е самоцел на производството.

3) Тъй като поредицата фази се открива с фазата $II—C$, то втори член на обръщението е $C'—II'$; следователно изходният пункт е II , паричният капитал, който очаква нарастване на стойността; заключителният пункт — II' , нарасналият по стойност паричен капитал $II+n$, където II фигурира като реализиран капитал със своя потомък n . Това отличава обръщението II от двете други обръщениа, IIp и C' , и го отличава по двояк начин. От една страна, по паричната форма на двата крайни члена; а парите са самостоятелна осезателна форма на съществуване на стойността, стойността на продукта в нейната самостоятелна стойностна форма, в която е заличена всяка следа на потребителната стойност на стоките. От друга страна, формата IIp не се превръща необходимо в $IIp\dots IIp'$ ($IIp+np$), а във формата $C'\dots C'$ изобщо не се вижда никаква разлика в стойността на двата крайни члена. — Следователно за формулата $II\dots II'$ е характерно,

от една страна, обстоятелството, че капиталовата стойност съставлява изходния пункт, а порасналата капиталова стойност — заключителния пункт, така че авансирането на капиталова стойност е средство, а нарасналата капиталова стойност — като цел на цялата операция; от друга страна, характерно е обстоятелството, че това отношение е изразено в парична форма, в самостоятелната форма на стойността, а поради това паричният капитал е изразен като пари, раждащи пари. Създаването на принадлежна стойност от стойността е изразено не само като алфа и омега на процеса, но е изразено изрично в блестящата парична форма.

4) Тъй като II' , реализираният паричен капитал като резултат на $C'—II'$, на допълнителната и заключителна фаза на $C—II$, се намира абсолютно в същата форма, в която той е започнал своя пръв оборот, то излизайки от него, той може отново да започне също такъв оборот, като увеличен (натрупан) паричен капитал: $II' = II+n$; във всеки случай формата $II\dots II'$ не изразява, че при повтаряне на оборота обръщението на n се отделя от обръщението на II . Разглеждан в своя еднократен вид, формално, оборотът на паричния капитал изразява следователно само процеса на нарастване на стойността и процеса на натрупване. Потреблението е изразено в него посредством $II—C \leftarrow C_n^P$, само като производственото потребление, само такова потребление именно се заключава в този оборот на индивидуалния капитал. $II—P$ е $P—II$ или $C—II$ от страна на работника; следователно представлява първата фаза на обръщението, което определя неговото лично потребление: $P—II—C$ (средства за живот). Втората фаза, $II—C$, вече не влиза в обръщението на индивидуалния капитал; но това обръщение води до нея, предпоставя я, защото работникът, щом той винаги трябва да се намира на пазара като материал за експлоатация от капиталиста, преди всичко трябва да съществува, следователно трябва да поддържа себе си с лично потребление. Обаче самото това потребление се предпоставя тук само като условие на производствено потребление на работната сила от

капитала, следователно само доколкото работникът със своето лично потребление поддържа и възпроизвежда себе си като работна сила. Колкото се отнася до Cn , същинските стоки, влизащи в обръщението, те съставляват само храна за производствено потребление. Актът $P—II$ осъществява личното потребление на работника, превръщането на средствата за живот в негова плът и кръв. Разбира се, капиталистът също трябва да бъде налице, следователно също трябва да съществува и да потребява, за да играе ролята на капиталист. Но за това фактически му е необходимо да потребява колкото работника — повече не е нужно при тази форма на процеса на обръщение. Формално дори това не е изразено тук, защото формулата завършва с II' , следователно с резултат, който незабавно може отново да функционира като увеличен паричен капитал.

В $C'—II'$ пряко се съдържа продажбата на C' ; но $C'—II'$, продажба за едната страна, е $C—II$, покупка за другата; окончателно стоката се купува само заради нейната потребителна стойност, само (като се абстрахираме от препродажбите), за да влезе в процеса на потребление, било то лично или производствено, в зависимост от природата на купувания предмет. Но това потребление не влиза в оборота на онзи индивидуален капитал, продукт на който е C' ; този продукт се изтласква от обръщението именно като стока, подлежаща на продажба. C' е изрично предназначено за чуждо потребление. Поради това у тълкувателите на меркантилната система (в основата на която лежи формулата $II—C...Pr...C'—II'$) ние намираме пространни проповеди, че отделният капиталист трябва да потребява само колкото работника и че нацията на капиталистите трябва да предостави потреблението на своите стоки и изобщо процеса на потреблението на други, по-глупави нации, а сама трябва да направи своя жизнена задача производственото потребление. Тези проповеди по своята форма и съдържание често напомнят аналогичните аскетични увещания на църковните отци.

И така, процесът на обръщение на капитала е единство на обръщение и производство, включва едното и другото. Доколкото двете фази: $I—C$, $C'—I'$, са актове на обръщение, обръщението на капитала е част от общото стоково обръщение. Но като функционално определени отдели, стадии в обръщението на капитала, което обръщение се отнася не само към сферата на обръщението, но и към сферата на производството, в рамките на общото стоково обръщение капиталът прави свой собствен оборот. В първия стадий общото стоково обръщение му служи, за да приеме форма, в която той може да функционира като производствен капитал; във втория стадий — за да се освободи от функцията на стока, в която той не би могъл да възобнови своето обръщение, и, в същото време, за да се открие пред него възможност да отдели своя собствен оборот като капитал от обръщението на прирасналата към него принадлежна стойност.

Ето защо обръщението на паричния капитал е най-едностранната, а поради това и най-ярко изразена и характерна от формите, в които се проявява обръщението на производствения капитал, цел и движещ мотив на последния е: нарастване на стойността, правене на пари и натрупване, представени тук така (**купуване, за да се продаде поскъпо**), че те направо се хвърлят в очи. Поради това, че първа фаза в тази форма е $I—C$, проличава и произходът на съставните части на производствения капитал от стоковия пазар, както и изобщо проличава зависимостта на капиталистическия производствен процес от обръщението, от търговията. Оборотът на паричния капитал не е само стоково производство: той самият се осъществява само посредством обръщението, предпоставя последното. Това е ясно вече от обстоятелството, че принадлежащата към обръщението форма I се явява като първа и чиста форма на авансираната капиталова стойност, какъвто не е случаят в другите две форми на обръщение.

Обръщението на паричния капитал само дотолкова винаги остава общ израз на промишления капитал, доколкото той винаги включва в себе си нарастване на авансираната стойност. В обръщение-

то *Pr...Pr* паричният израз на капитала се явява само като цена на елементите на производство, следователно само като стойност, изразена в сметни пари, и в тази именно форма тя се отразява в счетоводството.

II...II' става специфична форма на обръщението на производствения капитал, доколкото влизащият наново в действие капитал се авансира отначало като пари и се извлича обратно в същата форма — било при преминаване от един производствен отрасъл към друг или пък при излизане на производствения капитал от сферата на действие. Тази форма включва и функционирането като капитал на онази принадлежна стойност, която се авансира отначало в парична форма; с най-голяма яснота това изпъква в случай, когато принадлежната стойност функционира не в онова предприятие, от което тя произхожда. *II...II'* може да бъде първият оборот на известен капитал; то може да бъде последен оборот; то може да се смята за форма на целия обществен капитал; то е форма на капитала, който се влага за пръв път, било че той е новонатрупан в парична форма капитал или пък старият капитал, изцяло превърнат в пари с цел да бъде пренесен от един отрасъл в друг.

Паричният капитал, като форма, постоянно присъща на всички обръщания, извършва този оборот тъкмо за онази част на капитала, която произвежда принадлежна стойност, за променливия капитал. Нормалната форма на авансиране работната заплата е плащането с пари; този процес трябва постоянно да се възобновява през кратки срокове, защото работникът преживява само от плащане до плащане. Поради това капиталистът постоянно трябва да противостои на работника като паричен капиталист, а неговият капитал — като паричен капитал. Тук, в противоположност на купуването на средства за производство и на продажбата на произведени стоки, не може да става пряко или косвено погасяване на плащанията (така че по-голямата част от паричния капитал фактически да фигурира само във форма на стоки, парите — само във форма на сметни пари, а наличните па-

ри, в края на краищата, само за балансиране). От друга страна, част от произлизащата от променливия капитал принадлежна стойност се изразходва от капиталиста за негово лично потребление, което спада към сферата на търговията на дребно и в последна сметка се изразходва винаги в налични пари, в паричната форма на принадлежната стойност. Работата не се изменя от това, дали тази част на принадлежната стойност е голяма или малка. Променливият капитал постоянно отново и отново се появява като паричен капитал, изразходван за работна заплата ($II—P$), а n като принадлежна стойност, разходвана за покриване личните потребности на капиталиста. Следователно II като авансиран променлив капитал, и n като негов прираст по необходимост остават в парична форма, за да бъдат изразходвани в такава форма.

Формулата $II—C\dots Pr\dots C'—II'$, която има за резултат $II' = II+n$ е измамлива по своята форма, има илюзорен характер, който произтича от това, че авансираната и нарасналата стойност съществуват тук в своята еквивалентна форма, в пари. Тази формула поставя ударението не върху нарастването на стойността, а върху **паричната форма** на този процес, върху обстоятелството, че от обръщението в края на краищата е извлечена повече стойност в парична форма, отколкото първоначално е била авансирана — следователно върху увеличението на масата злато и сребро, принадлежаща на капиталиста. Така наричаната монетарна система е само израз на ирационалната форма $II—C—II'$, на движение, протичащо изключително в сферата на обръщението; поради това двата акта: 1) $II—C$, 2) $C—II'$ могат да намерят в тази система само това обяснение, че C във втория акт се продава по-скъпо от своята стойност и следователно извлича от обръщението повече пари, отколкото са хвърлени в обръщението при неговата покупка. Напротив, $II—C\dots Pr\dots C'—II'$, фиксиран като изключителна форма, лежи в основата на развитата **меркантилна** система, където не само стоковото обръщение, но и стоковото производство се явява като необходим елемент.

Илюзорният характер на формулата $II—C\dots Pr\dots C'—II'$ и съответстващото ѝ илюзорно тълкуване се запазват, докато тази форма се закрепва като еднократна, а не като текуща, постоянно възобновяваща се, следователно, докато тя се смята не като една от формите на обръщението, а като негова изключителна **форма**. Но тя вече сама по себе си говори за други форми.

Първо, цялото тоова обръщение предпоставя капиталистически характер на самия процес на производство и като база предпоставя следователно този процес на производство заедно със зависещото от него специфично състояние на обществото. $II—C = II—C < \overset{P}{C}_n$; но $II—P$ **изисква** наемен работник, а поради това **изисква** средствата за производство като част от производствения капитал, следователно **изисква** процеса на труда и процеса на нарастване на стойността, производствения процес вече като функция, т.е. от който зависи капиталът.

(Т.е. капиталът не може да съществува БЕЗ

1. обществен начин на производство, но той има

2. частен начин на присвояване,

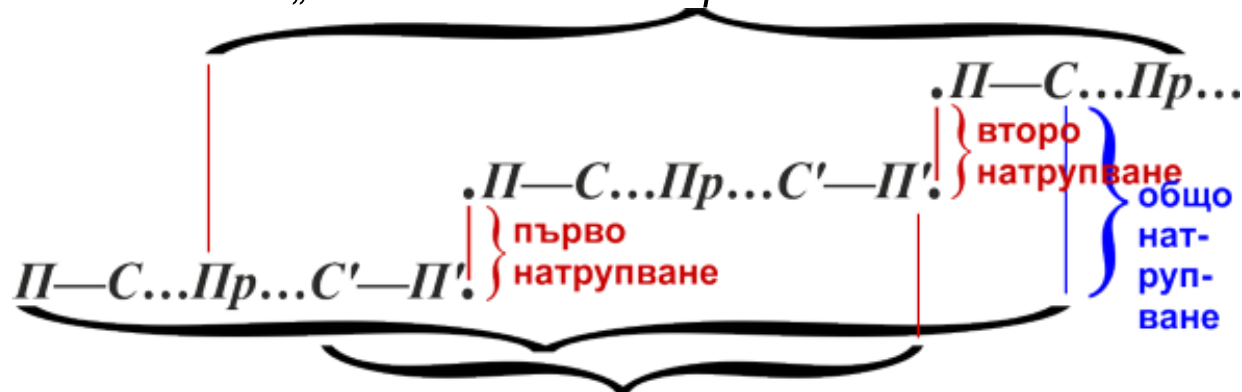
*в което се състои неговото **вътрешно противоречие**, което в крайна сметка произвежда неговите кризи, разложение, падение и САМОунищожение, наред с всички други, описани в тоя труд на Карл Маркс. бг.ред.)*

Второ, ако актът $II—II'$ се повтаря, то възвръщането към паричната форма се оказва толкова мимолетно, колкото паричната форма в първия стадий. $II—C$ изчезва, за да даде място на Pr . Постоянно повтарящото се авансиране на пари, както и постоянното възвръщане на авансираната сума във вид на пари сами се оказват «само моменти, изчезващи в обръщението».

Трето,

$P—C...Pr...C'—P'.P—C...Pr...C'—P'.P—C...Pr...$

А следващата схема на обръщението на капитала и неговото **натрупване** сме направили ние, редакторите на този сайт и на този том на „Капиталът“ на Маркс:

Вече при вторичното повторение на обръщението, преди да се завърши вторият оборот на P , се появява оборотът

$Pr...C'—P'.P—C...Pr.$

По този начин всички по-нататъшни обороти могат да се разглеждат под зрителния ъгъл на формата $Pr...C'—P—C...Pr$; тогава $P—C$, като първа фаза на първия оборот, е само мимолетна подготовка на постоянно повтарящия се оборот на производствения капитал, каквото тя и представлява в действителност, когато става дума за промишления капитал, който за пръв път се влага във форма на паричен капитал.

От друга страна, преди да завърши вторият оборот на Pr , успява да завърши първият оборот $C'—P'. P—C...Pr...C'$ (по-кратко $C—C'$), което е оборот на стоковия капитал. По този начин вече първата форма съдържа в себе си двете останали и следователно паричната форма изчезва, доколкото тя представлява не прост израз на стойността, а неин израз в еквивалентна форма, в пари.

Най после, ако вземем новодействащ отделен капитал, който за пръв

път извършва оборота $II—C...Pr...C'—II'$, то $II—C$ е подготвителна фаза, предшественица на първия производствен процес, извършван от този отделен капитал. Следователно тази фаза $II—C$ не се предпоставя, а по-скоро се предизвиква, изисква или зависи от процеса на производство. Но това важи само за дадения отделен капитал. Доколкото се предпоставя капиталистическият начин на производство, следователно при състоянието на обществото, определяно от капиталистическото производство, обща форма на обръщение на промишления капитал е обръщението на паричния капитал. Поради това капиталистическият производствен процес е *prius* (*предшественик. ред.*) — ако не при първия оборот на паричния капитал, на нововложен промишлен капитал, то отвъд пределите на това обръщение. Постоянното съществуване на капиталистическия процес на производство изисква постоянно възобновяване на оборота $Pr...Pr$. В първия стадий на $II—C \leftarrow C_n^P$ вече пряко изпъква тази предпоставка, тъй като този акт, от една страна, изисква съществуване на класа наемни работници и тъй като, от друга страна, онова, което за купувача на средствата за производството е първи стадий $II—C$, за техния продавач представлява $C'—II'$, следователно C' изисква стоковия капитал, а поради това и самата стока като резултат на капиталистическо производство **изисква** по такъв начин функцията на производствения капитал.

([горе](#))

ГЛАВА ВТОРА **ОБРЪЩЕНИЕТО** **НА ПРОИЗВОДСТВЕНИЯ КАПИТАЛ**

Общата формула на обръщението на производствения капитал е: $Pr...C'—II'—C...Pr$. Това обръщение означава периодично възобновяване на функционирането на производствения капитал, следователно производство, или процес на производство на капитала като процес на възпроизводство с оглед на нарастване на стойност-

та; не само производство, а **периодично** възпроизводство на принадлежна стойност; функциониране на промишления капитал, който се намира в своя производствена форма, не като еднократно, а като периодично повтарящо се функциониране, така че възобновяването е дадено от самия изходен пункт. Част от **C'** може (в известни случаи, в известни области на приложение на промишления капитал) непосредствено отново да влезе като средство за производство в същия процес на труда, от който тя е излязла като стока; с това се спестява само превръщането на нейната стойност в действителни пари или в парични знаци, или пък тя получава самостоятелен израз само като сметни пари. Тази част от стойността не влиза в обръщението. По този начин в процеса на производство влизат стойности, които не влизат в обръщението. Същото се отнася и до онази част на **C'**, която капиталистът потребява *in natura* (в натура. ред.) като част от принадлежния продукт. Обаче това е без значение за капиталистическото производство; тя може най-много да се вземе под внимание в земеделието.

В тази форма веднага се хвърлят в очи две неща.

Първо. Докато в първата форма **II...II'** процесът на производство, функцията на **IIp**, прекъсва обръщението на паричния капитал и е само посредник между двете негови фази **II—C** и **C'—II'**, тук целият процес на обръщение на промишления капитал, цялото негово движение в пределите на фазата на обръщението, образува само прекъсване и следователно само посредническо звено между производствения капитал, който като пръв краен член открива оборота и го затваря като последен член в същата форма, т.е. във форма, в която той го започва отново. Същинското обръщение се явява само посредник на периодично възобновяването и — чрез възобновяването — непрекъснато възпроизводство.

Второ. Цялото обръщение е във форма, противоположна на онази, която то притежава в обръщението на паричния капитал. Там форма-

та, ако оставим настрана величината на стойността, беше: $II—C—II$ ($II—C. C—II$); тук, ако пак оставим настрана величината на стойността, тя е: $II—C—II$ ($II—C. C—II$), т.е. формата на просто стоково обръщение.

(горе)

I. ПРОСТО ВЪЗПРОИЗВОДСТВО

Да разгледаме преди всичко процеса $C'—II'—C$, който протича в сферата на обръщението между двата крайни члена $II'…II'$.

Изходен пункт на това обръщение е стоковият капитал: $C' = C+c = II'+c$. Функцията на стоковия капитал $C'—II'$ (реализация на съдържащата се в него капиталова стойност = II' , съществуваща сега като съставна част на стоката C , а също реализация на съдържащата се в него принадлежна стойност, която съществува сега като съставна част на същата стокова маса, притежаваща стойност c) беше разглеждана в първата форма на обръщението (кръгооборота). Но там тя образуваше втората фаза на прекъснатото обръщение и заключителната фаза на цялото обръщение. Тук тя образува втората фаза на обръщението, но първата фаза на обръщението. Първият кръгооборот завършва с II' , и тъй като II' , подобно на първоначалното II може отново да започне като паричен капитал втори кръгооборот, отначало не беше необходимо да се разглежда ще продължат ли II и n (принадената стойност), които се съдържат в II' , ще продължат заедно пътя си или пък ще тръгнат по различни пътища. Там би било необходимо да се разгледа това само в случай, че бихме проследили първия кръгооборот по-нататък, в неговото възобновяване. Тук, където става дума за кръгооборота на производствения капитал, този въпрос трябва да получи решение, тъй като отговорът определя вече неговия пръв кръгооборот и тъй като $C'—II'$ се явява в него като първа фаза на обръщението, която трябва да бъде допълнена посредством $C—II$. От това решение зависи дали тази форчула представлява просто възпроизводство или пък възпроизводство в разши-

рен мащаб. Следователно характерът на кръгооборота се изменя съобразно решението.

И така, да вземем преди всичко простото възпроизводство на производствения капитал, при което, както и в първата глава, ще приемем, че обстоятелствата остават неизменни и купуването и продаването на стоките се извършва по тяхната стойност. При такава предпоставка цялата принадлежна стойност влиза в личното потребление на капиталиста. След като стоковият капитал C' се е превърнал в пари, част от паричната сума, представляваща капиталовата стойност, продължава да циркулира в обръщението на промишления капитал; друга част, превърната в пари принадлежна стойност, влиза в общото стоково обръщение, представлява произлизащо от капиталиста парично обръщение, обаче се извършва извън обръщението на неговия индивидуален капитал.

В нашия пример имаме стоков капитал C' от 10 000 фунта прежда на стойност 500 ф.ст.; от тях 422 ф.ст. са стойността на производствения капитал; като парична форма на 8440 фунта прежда те продължават обръщението на капитала, започнато от C' , докато принадлежната стойност от 78 ф.ст., парична форма на 1560 фунта прежда, добавъчната част на стоковия продукт, излиза от това обръщение и преминава отделен път в сферата на общото стоково обръщение.

$$C' \begin{pmatrix} C \\ + \\ c \end{pmatrix} \text{---} \Pi' \begin{pmatrix} \Pi \\ + \\ n \end{pmatrix} \text{---} C < \overset{P}{C_n}$$

n — c представлява редица покупки с пари, които капиталистът изразходва било за същински стоки, било за услуги за своята особа или за своето семейство. Тези покупки са раздробени, извършват се в различни моменти. Следователно парите съществуват временно във формата на паричен запас, предназначен за текущо потребление, или във формата на съкровище — защото парите, чието обръщение е прекъснато, се намират именно във форма на съкровище. Тяхната

функция като средство за обръщение, а такава те остават и в своята преходна форма на съкровище, не влиза в обръщението на капитала в неговата парична форма **II**. (*Тази функция произлиза от обръщението на индивидуалния капитал, но не влиза отново в него.*) Парите в дадения случай не се авансират, а се изразходват.

Ние приехме, че целият авансиран капитал винаги изцяло преминава от една фаза в друга; така и тук ние приемаме, че стоковият продукт на процеса **Pr** носи в себе си цялата стойност на производствения капитал **Pr** = 422 ф.ст. **плюс** принадлежната стойност = 78 ф.ст., създадена в производствения процес. В нашия пример, където ние имаме работа със стоков продукт с отделни части, принадлежната стойност съществува във форма на 1560 фунта прежда — точно както ако пресмятаме върху 1 фунт прежда тя съществува във форма на 2496 унции прежда. Ако, напротив, стоковият продукт беше например машина за 500 ф.ст. и със същия състав по стойност, то макар една част от стойността на тази машина да е = 78 ф.ст. принадлежната стойност, тези 78 ф.ст. биха съществували само в машината като цяло: без да разбиваме машината на парчета, без да унищожаваме по такъв начин заедно с нейната потребителна стойност и нейната стойност, не можем да я разделим на капиталова стойност и принадлежната стойност. Следователно двете съставни части на стойността могат да бъдат представени в съставните части на стоковото тяло само мислено, а не като самостоятелни елементи на стоката **C'**, както всеки фунт прежда е отделен самостоятелен елемент на 10 000 фунта стока. В първия случай, преди **n** да започне своето отделно обръщение, трябва да бъде продадена изцяло цялата стока, стоковият капитал, машината. Напротив, ако капиталистът продаде 8440 фунта, продажбата на останалите 1560 фунта ще е напълно отделено обръщение на принадлежната стойност във форма с (1560 фунта прежда) — **n** (78 ф.ст.) — с (предмети за потребление). Но елементите на стойността на всяка отделна част от 10 000 фунта продукт прежда могат да бъдат точно така представени като части от продукта, както елементите

на стойността на целия продукт. Последният, 10 000 фунта прежда, може да се раздели на стойността на постоянния капитал (c), 7440 фунта прежда на стойност 372 ф.ст., стойността на променливия капитал (v), 1000 фунта прежда за 50 ф.ст. и принадлежна стойност (m), 1560 фунта прежда за 78 ф.ст. Точно така и всеки фунт прежда може да се раздели на $c = 11\,904$ унции на стойност 8 928 пенса, $v = 1600$ унции прежда на стойност 1200 пенса, $m = 2496$ унции прежда на стойност 1872 пенса. Капиталистът би могъл също, продавайки последователно 10 000 фунта на части, постепенно да потребява съдържащите се в тези части елементи принадлежна стойност, при което също постепенно би реализирал сумата $c+v$. Но в края на краищата и тази операция изисква всичките 10 000 фунта да бъдат продадени и че следователно с продажбата на 8440 фунта е възстановена стойността на c и v (Том 1, глава VII, 2).

Както и да е, чрез акта $C'—II'$ капиталовата стойност и принадлежната стойност, съдържащи се в C' , придобиват отделно една от друга съществуване на различни парични суми; в двата случая както II , така и n е действително превърнатата форма на онази стойност, която първоначално в C' имаше изключително мислен (идеализиран) израз, само като цена на стоката.

$c—n—c$ представлява просто стоково обръщение; първата му фаза $c—n$ се включва в обръщението на стоковия капитал $C'—II'$, следователно в обръщението на капитала; напротив, неговата допълваща фаза $n—c$ лежи извън това обръщение, извършва се като изолиран от него акт на общото стоково обръщение. След превръщането на C' в II' обръщението на C и c , на капиталовата стойност и принадлежната стойност, се разделя. Оттук произтича следното:

Първо. След като посредством акта $C'—II' = (II+n)$ стоковият капитал е реализиран, явява се възможност да се раздели движението на капиталовата стойност и принадлежната стойност, което в $C'—II'$ е още общо и се извършва от една и съща стокова маса; сега и едната,

и другата стойност придобиват самостоятелност във форма на отделни парични суми.

Второ. Ако това разделяне се извършва, при което *n* се изразходва като доход на капиталиста, а *II* като функционална форма на капиталова стойност продължава своя път, определян от обръщението, то първият акт *C'—II'* във връзка със следващите актове *C—II* и *n—c* може да бъде представен във вид на две различни обръщания: *C—II—C* и *c—n—c*; тези два реда по своята обща форма се отнасят към обикновеното стоково обръщение.

Впрочем на практика, когато става дума за цялостни, неделими стокови тела, съставните части на стойността се изолират мислено (идеализирани). Например в лондонските строителни предприятия, по-голяма част от които работят с кредит, строителният предприемач получава аванси, съобразно с всеки стадий на сградата. Нито един от тези стадии не е сграда, а само реално съществуваща съставна част от бъдеща сграда, която се намира в процес на строеж; следователно въпреки своята реалност това е само идеална част от цялата сграда, но все пак достатъчно реална, за да служи като гаранция за допълнителен заем. (Относно това виж по-долу глава XII).

Трето. Ако движението на капиталовата стойност и принадлежната стойност, което оставаше още общо в *C* и *II*, се разделя само отчасти (така че част от принадлежната стойност се разходва не като доход) или съвсем не се разделя, то в самата капиталова стойност се извършва изменение още по време на нейния кръгооборот, преди неговото завършване. В нашия пример стойността на производителния капитал беше равна на 422 ф.ст. Следователно, ако той продължи движението *II—C* вече във вид например на 480 ф.ст. или 500 ф.ст., то последните стадии на обръщението той извършва *I* като стойност с 58 ф.ст., или със 78 ф.ст. по-голяма, отколкото е била началната стойност. В същото време това може да бъде свързано с изменение в състава на капитала по стойност.

$C'—II'$, вторият стадий на обръщението и заключителният стадий на оборот $I (II...II')$, е в нашия кръгооборот негов втори стадий и първи стадий на стоковото обръщение. Следователно, що се касае до обръщението $C'—II'$ трябва да бъде допълнено посредством $II'—C'$. Но при $C'—II'$ не само вече е завършил процеса на нарастване на стойността (в дадения случай функцията на IIp , първия стадий), но и неговият резултат, стоковият продукт C' , вече е реализиран. Следователно при $C'—II'$ завършва процеса на нарастването на стойността на капитала, както и реализацията на онзи стоков продукт, в който се явява нарасналата капиталова стойност.

И така, ние приехме просто възпроизводство, т.е. че $n—c$ съвсем се отделя от $II—C$. И двете обръщения, както $c—n—c$, така и $C—II—C$, по своята обща форма се отнасят към стоковото обръщение (и поради това не разкриват никаква разлика в стойността между двата крайни члена); поради това лесно е да се схване капиталистическият производствен процес, както при вулгарната икономика (*наука и практика. ред.*), просто като производство на стоки, на потребителни стойности, предназначени за един или друг род потребление и произвеждани от капиталиста изключително с цел да ги замени със стоки с друга потребителна стойност или, както невярно твърди вулгарната политическа икономия, да ги обменя срещу тези стоки.

C' се появява от самото начало като стоков капитал и целта на целия процес, обогатяването (нарастването на стойността), не само не изключва личното потребление на капиталиста, което нараства с величината на принадлежната стойност (а следователно и на капитала), но и направо го включва.

При обръщението на дохода на капиталиста произведената стока c (или мислено съответстващата ѝ част от стоковия продукт C') фактически служи само на това, да превърне този доход отначало в пари, а след това от пари в редица други стоки, служещи за лично потребление. Но при това не трябва да се изпуска едно мъничко обстоятел-

СТВО: c е стокова стойност, която нищо не е струвала на капиталиста, въплъщение на принадлеен труд, а поради това то излиза на сцената първоначално като съставна част на стоковия капитал C' . Следователно вече със самото си съществуване това c е свързано с оборота на извършващата своя процес капиталова стойност; ако този оборот спре или изобщо настъпи някакво нарушение в него, то се съкращава или даже съвсем се прекратява не само потреблението на c , но в същото това време и пласментът на редицата стоки, съставляващи възстановяването на c . Същото е и в случая, когато актът $C'—II'$ не се осъществи или се продаде само известна част от C' .

Ние видяхме, че $c—n—c$, като обръщение на дохода на капиталиста, влиза в обръщението на капитала само докато c е част от стойността на C' , на капитала в неговата функционална форма на стоков капитал; но станало самостоятелно в $n—c$, обръщението на дохода в неговата пълна форма $c—n—c$ не влиза в движението на капитала, авансиран от капиталиста, макар и да изхожда от него. Обръщението на дохода е свързано с обръщението на авансирания капитал дотолкова, доколкото съществуването на капитала изисква съществуването на капиталиста, а последното зависи от неговото потребление на принадлежна стойност.

C' , например прежда, функционира в общото обръщение само като стока; но като момент в обръщението на капитала C' функционира като **стоков капитал**, като една от формите, която последователно взема и изоставя капиталовата стойност. След продаване на преждата на търговеца тя излиза от процеса на обръщение на онзи капитал, продукт на който представлява, но въпреки това все още остава като стока в сферата на обръщението. Обръщението на същата тази стокова маса все още продължава, макар то да е престанало да е момент в самостоятелния оборот на капитала на прежда. По този начин действително заключителната метаморфоза на стоковата маса, хвърлена от капиталиста в обръщение, актът $C—II$, окончателното ѝ излизане в сферата на потреблението, може да бъде съвсем отделен

в пространство и време от онази метаморфоза, в която тази стокова маса действа като стоков капитал на дадения капиталист. Същата онази метаморфоза, която вече се е извършила в областта на обръщението на дадения капитал, остава още да се извърши в сферата на общото обръщение.

Работата никак не се изменя, ако преждата на свой ред влиза в оборот на друг производствен капитал. Общото обръщение обхваща както взаимно преплитащите се обороти на различни самостоятелни части на обществения капитал, т.е. както съвкупност на отделните капитали, така и обръщението на стойностите, хвърлени на пазара не като капитал, съответно стойностите, отиващи за лично потребление.

Отношението между кръгооборота на капитала, доколкото той е част от общото обръщение, и кръгооборота, доколкото той е звена на самостоятелно обръщение, на свой ред изпъква пред нас, ако разгледаме обръщението на $P' = P+n$. P като паричен капитал, продължава обръщението на капитала; n като изразходване на доход ($n—c$), влиза в общото обръщение, но отпада от оборота на капитала. В последния оборот влиза само онази част на n , която действа като допълнителен паричен капитал. В $c—n—c$ парите действат само като монети; целта на това обръщение е личното потребление на капиталиста. Типично за кретенизма на вулгарната политическа икономия (*наука и практика. ред.*) е, че тя представя това обръщение, невлизащо в обръщението на капитала — обръщението на потребяваната като доход част от новосъздадената стойност — за характерно за капитала обръщение.

Във втората фаза, $P—C$, отново е налице капиталовата стойност $P = Pp$ (на стойността на производствения капитал, с която тук стартира обръщението на производствения капитал), освободена от принадлежната стойност, следователно със същата величина на стойността, както в първия стадий на обръщението на паричния капитал $P—C$. Въпреки различното място функцията на паричния капитал, в кой-

то сега се е превърнал стоковият капитал, е същата: неговото превръщане в Cn и P , в средство за производство и работна сила.

И така, във функцията на стоков капитал $C'—P'$ капиталовата стойност едновременно със $c—n$ е преминала фазата $C—P$ и след това влиза в допълващата фаза $P—C \leftarrow C_n^P$, следователно, нейното цялостно обръщение е $C—P—C \leftarrow C_n^P$.

Първо. Паричният капитал P се явява в **I** форма (оборот $P...P'$) като първоначална форма, в която се авансира капиталовата стойност; тук той се явява от самото начало като част от онази парична сума, в която се е превърнал стоковият капитал в първата фаза на обръщението $C'—P'$, следователно от самото начало се явява като превръщане на Pp , на производствения капитал, в парична форма, посредством продажба на стоковия продукт. Паричният капитал съществува тук от самото начало не като първоначална и не като заключителна форма на капиталовата стойност, защото фазата $P—C$, завършваща фазата $C—P$, може да бъде премината само чрез вторично отхвърляне на паричната форма. Поради това онази част на $C—P$, която представлява в същото време $P—P$, вече не се явява като просто авансиране на пари, изразяващо се в купуване на работна сила, а като такова авансиране, при което за работната сила се авансират в парична форма същите онези 1000 фунта прежда на стойност 50 ф.ст., които са част от стоковата стойност, създадена от работната сила. Парите, авансирани тук на работника, са само превърнатата еквивалентна форма на част от стойността на стоката, произведена от самия работник. И вече само по тази причина актът $P—C$, доколкото той е $P—P$, съвсем не е просто заместване на стока в парична форма със стока в потребителна форма, а включва и други елементи, независими от общото стоково обръщение като такова.

P' се явява като превърнатата форма на C' , което на свой ред е продукт на минали функции на Pp , на производствения процес; поради това цялата парична сума P' е паричен израз на минал труд. В

нашия пример 10 000 фунта прежда = 500 ф.ст., от продукта на процеса на преденето; от тях 7440 фунта прежда = авансирания постоянен капитал $c = 372$ ф.ст.; 1000 фунта прежда = авансирания променлив капитал $v = 50$ ф.ст. и 1560 фунта прежда = принадлежната стойност $m = 78$ ф.ст. Ако от II' отново се авансира, при равни други условия, само първоначалният капитал $e = 422$ ф.ст., то в следващата седмица на работника ще бъде авансирана в акта $II—P$ само част от 10 000 фунта прежда (а именно паричната стойност на 1000 фунта прежда), произведени през тази седмица. Като резултат на акта $C—II$ парите винаги са израз на минал труд. Ако веднага на стоковия пазар се извърши допълващият акт $II—C$, следователно, ако II се размени в налични, намиращи се на пазара стоки, то пак се извършва превръщане на минал труд от една форма (пари) в друга форма (стока). Но по време актът $II—C$ е различен от $C—II$. В изключителни случаи те могат да бъдат едновременни, ако например капиталистът, който извършва $II—C$, и капиталистът, за който този акт е $C—II$, едновременно предават един на друг своите стоки, и II изравнява само баланса. Разликата във времето между изпълнението на $C—II$ и $II—C$ може да бъде повече или по-малко значителна. Макар II като резултат на акта $C—II$ да представлява минал труд, все пак II за акта $II—C$ може да представлява превърнатата форма на стоки, които още не се намират на пазара и които ще се появят на него едва в бъдеще, тъй като актът $II—C$ ще трябва да се извърши едва след като е произведена нова C . Също така II може да представлява стоки, които се произвеждат едновременно с онова C , паричен израз на което е II . Например в обмена $II—C$ (покупка на средства за производство) каменните въглища могат да бъдат купени, преди да са извадени от рудника. Ако n фигурира като натрупани пари, а не се разходва като доход, то може да представлява памук, който ще бъде произведен едва следващата година. Същото е при разходване на дохода на капиталиста при $n—c$. Също така работната заплата $P = 50$ ф.ст.; тези пари са не само парична форма на минал труд на работника, но в същото време и **асигнация** (прехвърля-

не, визлагане, очакване. бг.ред.) за едновременен или бъдещ труд, който току-що се реализира или трябва да се реализира в бъдеще. Работникът може да си купи с тях дреха, която ще бъде направена едва през следващата седмица. Така именно стои работата с много голям брой необходими средства за живот, които, за да не се развалят, трябва да бъдат потребени почти непосредствено в момента на тяхното производство. По този начин в парите, които се дават на работника като заплата, той получава превърната форма на бъдещ труд - на своя собствен или на други работници. Давайки му част от неговия минал труд, капиталистът му дава *асигнация* (*прехвърляне, визлагане, очакване. ред.*) за негов собствен бъдещ труд. Неговият собствен едновременен или бъдещ труд образува онзи още несъществуващ запас, от който му се заплаща за неговия минал труд. Тук съвсем изчезва представата за образуване на запас.*)

[*] Тук в ръкописа на Маркс е отбелязано: „Но всичко това се отнася към последния отдел на **II том.**” ред.]

Второ. В обръщението $C \rightarrow P \rightarrow C \leftarrow C_n^P$ едни и същи пари сменят местата си два пъти: капиталистът ги получава отначало като продавач и ги дава по-нататък като купувач; превръщането на стока в парична форма служи само за да я превърне отново от парична в стокова форма; поради това паричната форма на капитала, неговото съществуване като паричен капитал в това движение е само мимолетен момент; иначе казано, докато продължава движението, паричният капитал, когато служи за покупателно средство, е само средство за обръщение; като същинско платежно средство той се явява, когато капиталистите взаимно купуват един от друг и поради това трябва да се изравнява само платежният баланс.

Трето. Функционирането на паричния капитал, все едно дали той служи като просто средство за обръщение, или пък като платежно средство, посредничи само при заместване на C с елементите P и C_n , т.е. заместването на преждата, стоковия продукт — резултат на производствения капитал (като се спадне принадлежната стойност, из-

ползвана като доход) — с елементите на производство на този продукт; следователно посредничи при обратното превръщане на капиталовата стойност от нейната стокова форма в елементи на образуването на тази стока; значи в края на краищата посредничи при обратното превръщане на стоковия в производствен капитал.

За да се извършва обръщението нормално, C' трябва да бъде продадено по своята стойност и продадено без остатък, изцяло. Освен това $C—M—C$ съдържа не само заместване на една стока с друга, но заместване при едни и същи стойностни съотношения. Ние приехме, че именно така се извършва заместването. Но в действителност стойностите на средствата за производство се менят; на капиталистическото производство именно е свойствено непрекъснатото изменение на стойностните съотношения вече следствие на постоянните изменения в производителността на труда, характеризиращи капиталистическото производство. Тук ние просто споменаваме за това изменение в стойността на факторите на производството, което ще бъде изследвано по-късно.*)

[*) Виж настоящия том, книжен вариант, гл. XV, точка V. - ред.]

Превръщането на елементите на производството в стоков продукт, на Pr в C' , се извършва в сферата на производството; обратното превръщане на C' в Pr — в сферата на обръщението. Това обратно превръщане се извършва посредством проста стокова метаморфоза. Но по своето съдържание то е момент в процеса на възпроизводство, разглеждан като цяло. $C—M—C$ като форма на обръщение на капитала съдържа функционално определена обмяна на веществата. Превръщането на $C—M—C$ определя по-нататък C като равно на елементите на производството на стоковото количество C' и че тези първоначални взаимоотношения между техните стойности се запазват. Следователно тук се приема, не само че стоките се купуват по тяхната стойност, но и че по време на обръщението не претърпяват никакво изменение на стойността; в противен случай процесът не може да протича нормално.

II в процеса ***II...II'*** е първоначална форма на капиталовата стойност, която форма се смъква, за да се приеме отново. ***II*** в ***IIp....C'***—***II'***—***C....IIp*** е форма, която се приема само в процеса и след това пак в неговите граници отново се смъква. Тук паричната форма е само мимолетна самостоятелна форма на стойността на капитала. Капиталът, намирайки се във форма ***C'***, също така трескаво се стреми да приеме парична форма, както намирайки се във форма ***II'*** и превърнал се в нея в какавида, се стреми да я напусне, за да се превърне отново във форма на производствен капитал. Докато този капитал остава в парична форма, той не функционира като капитал и поради това не увеличава стойността си - капиталът лежи неизползван. ***II*** действа тук като средство за обръщение, но като средство за обръщение на капитала. Привидната самостоятелност, която притежава паричната форма на капиталовата стойност в първата форма на нейния кръгооборот (във формата на паричен капитал), изчезва в тази втора форма, която по този начин се явява като критика на форма ***I*** и я свежда само до положението на отделна форма. Ако втората метаморфоза ***II—C*** се натъкне на пречки (ако например на пазара няма средства за производство), тогава обръщението, процесът на възпроизводството, се прекъсва точно така, както когато капиталът се залежава във форма на стоков капитал. Но има и разлика: капиталът може да чака в парична форма по-дълго, отколкото в преходната стокова форма. Когато не функционира като паричен капитал, той не престава да бъде пари; но ако твърде много се задържи в своята функция на стоков капитал, той престава да бъде стока и въобще потребителна стойност. Второ, намирайки се в парична форма, той притежава способност вместо своята първоначална форма на производствен капитал да приеме друга форма, докато във форма ***C'*** той въобще не е в състояние да мръдне от мястото си.

C'—II'—C включва само за ***C'***, съответно на неговата форма, актове на обръщение, които са моменти от неговото възпроизводство; но за осъществяване на ***C'—II'—C*** е необходимо действително възп-

производство на онова C , в което се превръща C' ; същото това възпроизводство на свой ред зависи от възпроизводствени процеси извън процеса на възпроизводство на индивидуалния капитал, представен в C' .

В **I** форма актът $\Pi \text{---} C \text{<}_{Cn}^P$ подготвя само първото превръщане на паричния в производствен капитал; във форма **II** този акт подготвя обратното превръщане от стоков капитал в производствен капитал; следователно, доколкото влягането на промишлен капитал остава предишното, то подготвя обратното превръщане на стоковия капитал в същите онези елементи на производството, от които той е произлязъл. Поради това тук, както в **I** форма, този акт е подготвителна фаза на процеса на производство, но вече като възвръщане към него, като негово възобновяване, следователно като предшественик на процеса на възпроизводство, а поради това — предшественик на повторението и на процеса на нарастване на стойността.

Необходимо е още веднъж да се отбележи, че актът $\Pi \text{---} P$ е не прост стокообмен, а покупка на стоката P , която трябва да служи за производство на принадлежна стойност, тъй както и $\Pi \text{---} Cn$ е само процедура, веществено необходима за постигане на същата цел.

Π след извършване на $\Pi \text{---} C \text{<}_{Cn}^P$, Π отново се превръща в производствен капитал, в Πp , и обръщението започва отново.

Следователно разгърнатата форма на $\Pi p \dots C' \text{---} \Pi' \text{---} C \dots \Pi p$ е такава:

$$\Pi p \dots C' \begin{pmatrix} C \\ + \\ c \end{pmatrix} \text{---} \begin{pmatrix} \Pi \\ + \\ n \end{pmatrix} \text{---} C \text{<}_{Cn}^P \dots \Pi p$$

Превръщането на паричен в производствен капитал е покупка на стоки за производство на стоки. Само доколкото потреблението представлява това производствено потребление, то влиза в обръщението

на самия капитал; условието за това потребление е в това, че посредством потребяваните производствени стоки се създава принадена стойност. А това е нещо твърде различно от онова производство и даже от онова стоково производство, целта на което е съществуването на производител; замяната на стока със стока, зависеща от производството на принадена стойност, е нещо съвсем друго от самата обмяна на продукти, зависеща само от посредничеството на парите. Но така представят нещата икономистите с цел да докажат, че свръхпроизводството е невъзможно.

Освен производственото потребление на II , превърнато в II и Cn , в обръщението се съдържа първият член на $II—P$, който за работника представлява $P—II = C—II$. От обръщението $P—II—C$, което започва от работника и включва неговото потребление в оборота на капитала, влиза само първият член като резултат на $II—P$. Вторият процес, именно $II—C$, не влиза в обръщението на индивидуалния капитал, макар и да произлиза от него. Но за класата на капиталистите е необходимо постоянното съществуване на работническата класа, а поради това е необходимо и потреблението на работника, което зависи от процеса $II—C$.

За продължаването на обръщението на капиталовата стойност, а също така за потреблението на принадлежната стойност от капиталиста процесът $C'—II'$ изисква C' да е превърнато в пари, да е продадено. То се купува, разбира се, само защото предметът е потребителна стойност и следователно е пригоден за един или друг вид потребление, производствено или лично. Но ако C' продължава обръщението, например в ръцете на търговеца, който е купил преждата, то това в началото няма никакво отношение към продължаването на обръщението на онзи индивидуален капитал, който е произвел преждата и я е продал на търговец. Целият процес продължава, а заедно с това продължава и зависещото от него лично потребление на капиталиста и работника. Обстоятелство, важно при изучаване на кризите.

Именно когато C' е продадено, превърнато в пари, то може да бъде превърнато обратно в реални фактори на труда, а следователно и на възпроизводството. Непосредствено нищо не се изменя в случая от това, дали C' е купено от краен потребител или от търговец, който на свой ред иска да го продаде. Размерите на стоковите маси, произвеждани от капиталистическото производство, се определят от мащаба на това производство и от потребността то постоянно да се разширява, а съвсем не от определен кръг на търсене-предлагане, не от кръга на потребности, подлежащи на задоволяване. За масовото производство непосредствен купувач може да бъде, освен другите промишлени капиталисти, само търговец на едро. В известни граници процесът на възпроизводство може да се извършва в предишния или даже в разширен мащаб, макар излезлите от него стоки в действителност да не са преминали в сферата на личното и производствено потребление. Потреблението на стоките не се включва в обръщението на капитала, от който те са произлезли. Например продадена ли е веднаж преждата, обръщението на капиталовата стойност, представена в преждата, може да започне отново, независимо от това какво в началото е станало с продадената прежда. Докато продуктът се продава, всичко върви нормално от гледна точка на капиталистическия производител. Обръщението на капиталовата стойност, представител на която е този капиталистически производител, не се прекъсва. А ако този процес се разшири — което включва в себе си разширение на производственото потребление на средства за производство — то такова възпроизводство на капитала може да се придружи от разширение на личното потребление (и следователно на търсенето) на работниците, защото този процес започва и зависи от производственото потребление. Така производството на принадлежна стойност, а заедно с него и личното потребление на капиталиста, може да расте, целият процес на възпроизводство може да се намира в най-цветущо положение — и все пак голяма част от стоките може да премине в сферата на потреблението само привидно, а в действителност да остава неразпродадена в ръцете на прекупвачи, сле-

дователно фактически все още да се намира на пазара. Но стоките следват поток след поток и най-после става ясно, че предишният поток само привидно е погълнат от потреблението. Стоковите капитали взаимно си оспорват един на друг място на пазара. Явилите се покъсно продават на намалена цена, само за да продадат. Предишните потоци още не са пласирани, а вече настъпват сроковете на плащанията по тях. Техните притежатели трябва да се обявяват в несъстоятелност или пък, за да извършат плащания, трябва да продават на каква да е цена. Такава продажба няма нищо общо с действителното състояние на търсенето. Тя има общо само с търсенето на плащане, с една абсолютна необходимост да се превърне стоката в пари. Тогава избухва криза. Тя се проявява не обезателно в непосредствено намаляване на потребителското търсене, на търсенето за лично потребление, а в намаляване на обмена на капитал срещу капитал, в свиване на процеса на възпроизводство на капитала.

Ако стоките Cn и P , в които се превръща II , за да изпълни своята функция на паричен капитал, на капиталова стойност, предназначена за обратно превръщане в производствен капитал — ако тези стоки се купуват и заплащат в различни срокове и следователно $II—C$ означава редица покупки и плащания, извършвани едно след друго, тогава част от II извършва процеса $II—C$, докато друга част все още остава в парично състояние, за да послужи после в момент, определян от условията на самия процес, за редица едновременни или последователни процеси $II—C$. Тази част само временно остава вън от обръщението, за да влезе в известен момент в действие, да пристъпи към изпълнение на своята функция. Но самото запазване на тази част в запас е на свой ред функция, определяна от нейното обръщение и предназначена за обръщението. В такъв случай нейното съществуване като покупателен и платежен фонд, спирането на нейното движение, състоянието на прекъсване в нейното обръщение също така е състояние, в което парите изпълняват една от своите функции като паричен капитал. Като паричен капитал, защото в този случай

самите временно намиращи се в покой пари са част от паричния капитал II ($II' - n = II$), от онази част на стойността на стоковия капитал, която $= IIp$, и е равна на стойността на производствения капитал, който е начало на обръщението. От друга страна, всички пари, изтеглени от обръщение, са във форма на съкровище. Следователно формата на съкровище, в която се намират парите, става тук функция на паричния капитал, също както в $II - C$ функцията на парите като покупателно средство и платежно средство става функция на паричния капитал. Причината е в това, че капиталовата стойност съществува тук в парична форма, паричната форма се явява тук като състояние на промишления капитал, определяно от общата връзка на неговото обръщение на един от етапите на последния. Но тук същевременно отново се потвърждава, че паричният капитал в обръщението на промишления капитал не изпълнява никакви други функции, освен функция на пари, и че в рамките на обръщението на промишления капитал паричният капитал не изпълнява никакви други функции освен функция на пари и че тя само поради своята връзка с другите етапи на това обръщение имат същевременно значение на функция на капитал.

Представянето на II' като отношение на n към II , като капиталистическо отношение, е непосредствена функция не на паричния, а на стоковия капитал C' , който на свой ред изразява като отношение на c и C само резултата от процеса на производство, от извършилото се в последния самонарастванена капиталовата стойност.

Ако продължаването на процеса на обръщение се натъква на препятствия, така че II се принуждава от външни обстоятелства — от положението на пазара и пр., да спре своята функция $II - C$ и следователно повече или по-малко продължително време да остава в своята парична форма, то пак ще има пари във вид на съкровище. Това става и при простото стоково обръщение, когато преходът от $C - II$ към $II - C$ се прекъсва от външни обстоятелства. Тук има принудително образуване на съкровище. По този начин в нашия случай парите имат

форма на лежащ, неизползуван, потенциален, латентен паричен капитал. Обаче засега ние няма повече да се спираме на това.

Но и в двата случая оставането на паричния капитал в неговото парично състояние се явява като резултат на прекъснато движение, независимо от това, дали това прекъсване е целесъобразно или нецелесъобразно, доброволно или недоброволно, дали произтича от функциите на капитала или им противоречи.

(горе)

II. НАТРУПВАНЕ И ВЪЗПРОИЗВОДСТВО В РАЗШИРЕН МАЩАБ

Тъй като пропорциите, в които може да се разширява процесът на производството, не са произволни, а зависят от техниката, реализираната принадлежна стойност, макар предназначена за капитализация, често едва чрез повтаряне на няколко обръщания (следователно трябва дотогава да бъде натрупвана) трябва да достига такъв размер, при който тя действително може да функционира като допълнителен капитал или да влезе в оборота на капиталовата стойност. Следователно принадлежната стойност застива в съкровище и в тази форма е латентен, потенциален паричен капитал. Латентен (потенциален), защото не може да действа като капитал, докато остава в парична форма. *7)

Следователно образуването на съкровище тук влиза в процеса на капиталистическото натрупване, придружава го, но в същото време и съществено се различава от него. Защото образуването на потенциален паричен капитал не разширява самия процес на производството. Напротив, тук паричният капитал е потенциален, защото капиталистическият производител не може да разшири непосредствено мащаба на своето производство. Ако той продава своя принадлежен продукт на производител на злато или сребро, който хвърля в обръщение ново злато или сребро, или — което се свежда до същото — на търговец, който в обмен за известна част от националния прина-

ден продукт внася от чужбина допълнително злато или сребро, то неговият потенциален паричен капитал образува прираст на националното златно или сребърно съкровище. Във всички други случаи, напр. онези 78 ф.ст., които за купувача бяха средство за обръщение, за капиталиста придобиват само форма на съкровище; следователно става само ново разпределение на националното златно или сребърно съкровище,

Ако в сделките на нашия капиталист парите функционират като плащно средство (така че купувачът плаща стоките едва след повече или по-малко продължителен срок), то принадлежният продукт, предназначен за капитализация, се превръща не в пари, а във вземания, в титул на собственост върху еквивалент, който купувачът може би вече притежава или пък може би само очаква. Този еквивалент не влиза в процеса на възпроизводството, отнасящ се към дадеото обръщение — както не влизат в него и парите, вложени в лихвоносни книжа и т.н., — макар че той може да влиза в обръщението на други индивидуални промишлени капитали.

Целият характер на капиталистическото производство се определя от нарастването на авансираната капиталова стойност, следователно на първо място от производството на колкото е възможно повече принадлежна стойност; а второ (виж Първи том, гл. XXII) — от производството на капитал, следователно от превръщане на принадлежна стойност в капитал. Натрупването или производството в голям мащаб, което като средство за постоянно разширяване производството на принадлежна стойност, а оттам за обогатяване на капиталиста, е негова лична цел и е една от общите цели на капиталистическото производство, по-нататък поради своето развитие става, както е показано в Първи том, необходимост за всеки индивидуален капиталист. Постоянното увеличение на неговия капитал става условие за запазване на този капитал. Обаче ние няма да се връщаме към това, за което говорихме по-рано.

Най-напред ние разгледахме простото възпроизводство, при което приехме, че цялата принадлежна стойност се изразходва като доход. При нормални условия **част** от принадлежната стойност в действителност винаги трябва да се изразходва като доход, а друга да се капитализира, при което е съвсем безразлично, че принадлежната стойност, произведена в един или друг определен период; ту изцяло се потребява, ту изцяло се капитализира. Средно взето — а общата формула може да представи само средно движение, — се извършва и едното, и другото. Обаче за да не усложняваме формулата, по-добре ще бъде да приемем, че се натрупва цялата принадлежна стойност. Формулата $Pr \dots C' \text{---} P' \text{---} C \text{<}^P \text{C}_n \dots Pr'$ изразява производствен капитал, който се възпроизвежда в голям мащаб, като капитал с по-голяма стойност, и след това започва своя втори оборот или, което е същото, възобновява първия оборот вече като нараснал производствен капитал. Когато започва този втори оборот, ние имаме като изходен пункт пак Pr ; но само че това Pr е производствен капитал с по-големи размери от тези на първото Pr . Точно така, когато във формула $P \dots P'$ вторият оборот започва с P' , това P' функционира като P , като авансиран паричен капитал с определена величина; това е паричен капитал с по-големи размери, отколкото онзи, с който е започнал първият оборот; но щом той започне да изпълнява функцията на авансиран паричен капитал, вече изчезва всякакъв помен от това, че той е нараснал чрез капитализация на принадлежна стойност. Във формата на паричен капитал, който започва свое обръщение, следите на този произход са заличени. Същото става и с Pr' , когато служи като изходен пункт на ново обръщение.

Ако сравним $Pr \dots Pr'$ с $P \dots P'$, или с първия кръгооборот, ще видим, че тяхното значение далеч не е еднакво. $P \dots P'$, взето само по себе си, като обособен кръгооборот, изразява само едно: че P , паричният капитал (или промишленият капитал в своя кръгооборот като паричен капитал), е пари, пораждащи пари, стойност, пораждаща стойност, че той произвежда принадлежна стойност. В кръгооборота на

Pr, напротив, със завършване на първия стадий, стадият на производствения процес, процесът на нарастването на стойността вече се е извършил, а след изтичането на втория стадий *C'—II'* (първия стадий на обръщението) капиталовата стойност + принадлежната стойност съществуват вече като реализиран паричен капитал, като *II'*, което в първия кръгооборот беше последният краен член. Че е произведена принадлежна стойност, е изразено в разгледаната по-преди форма *Pr....Pr* посредством *c—n—c*, което в своя втори стадий излиза от сферата на обръщението на капитала и представлява обръщение на принадлежната стойност като доход. В тази форма, където цялото движение е изразено във вид на *Pr....Pr*, където следователно между двете крайни точки няма никаква разлика в стойността, нарастването на авансираната стойност, произвеждането на принадлежна стойност, е също така изразено, както в *II....II'*; само че процесът *C'—II'*, който е последен стадий в *II—II'* и втори стадий на кръгооборота, се явява като първи стадий на обръщението в *Pr....Pr*.

Pr'....Pr в *Pr....Pr'* изразява не това, че е произведена принадлежна стойност, а това, че произведената принадлежна стойност е капитализирана, че следователно се е натрупал капитал, а поради това *Pr'* противоположно на *Pr* се състои от първоначална капиталова стойност плюс стойността на капитала, натрупана благодарение на движението на първоначалната капиталова стойност.

И *II'*, като просто заключение на *II....II'*, и *C'*, каквото то е във всичките тези обръщения, взети сами по себе си, изразяват не движението, а неговия резултат: нарастване на капиталовата стойност, реализирано в стокова форма или в парична форма, а поради това изразяват капиталовата стойност като *II+n* или като *C+c*, т.е. като отношение на капиталовата стойност към принадлежната стойност като към свой потомък. Те изразяват този резултат във вид на различни форми на обръщението на нарасналата капиталова стойност. Но нито във формата на *C'*, нито във формата на *II'* самото извършило се

нарастване на стойността не е функция било на паричния, било на стоковия капитал. Паричният и стоковият капитал са особени, различни форми, различни начини на съществуване на промишления капитал, които съответстват на различни негови функции. Паричният капитал може да изпълнява само парични функции, стоковият капитал — само стокови функции, и разликата между тях е само разлика между пари и стока. Също така промишленият капитал в своята форма на производствен капитал може да се състои само от онези елементи, които въобще влизат във всеки процес на труда, създаващ продукти: от една страна, от средства за производство, от друга страна, от производствено (целесъобразно) функционираща работна сила. Както промишленият капитал може да съществува в производството само в такъв състав, който съответства на процеса на производството въобще, а следователно и на некапиталистическия процес на производство, така в сферата на обръщението той може да съществува само в двете съответстващи ѝ форми на стока и пари. Но сумата на елементите на производството още от самото начало се проявява като производствен капитал, защото работната сила е чужда работна сила, която капиталистът е купил от нейния притежател точно така, както той си купува средства за производство от други стокопритежатели; поради това и самият процес на производство се представя като производствена функция на промишления капитал, а парите и стоката са форми на обръщението на същия този промишлен капитал и следователно функциите на парите и на стоката са функции на обръщението на този капитал, при което те или служат като подготовка към функциите на производствения капитал, или произтичат от тях. Функцията на пари и функцията на стока са тук в същото време функции на паричен капитал и на стоков капитал само вследствие на това, че те са свързани помежду си като форми на онези функции, които промишленият капитал трябва да изпълнява в различни стадии от процеса на своя оборот. Следователно би било неправилно характерните свойства и функции, които характеризират парите като пари и стоката като стока, да се извеждат от техните

свойства като капитал — и обратно, също така е неправилно да се извеждат свойствата на производствения капитал от начина на неговото съществуване във вид на средства за производство.

Когато P' или C' се фиксира във вид на $P+n$ или на $C+c$, т.е. във вид на отношение на капиталовата стойност към принадлежната стойност като потомък на първата, то това отношение намира своя израз един път в парична форма, друг път — в стокова форма, от което нещата ни най-малко не се изменят. Следователно това отношение произтича не от свойствата и функциите, присъщи на парите като такива или на стоката като такава. И в двата случая характеризиращото капитала свойство, че той е стойност, пораждаща стойност, е изразено само като резултат. C' винаги е продукт от функционирането на Pp , а P' е само превърнатата в обръщението на промишления капитал **форма** на C' . Когато реализираният паричен капитал отново започва да функционира като паричен капитал, той престава да служи като израз на капиталистическото отношение, съдържащо се в $P' = P+n$. Когато $P \dots P'$ е извършено и P' отново започва оборот, P' фигурира вече не като P' , а като P , дори ако цялата принадлежната стойност, заключаваща се в P' , е капитализирана. В нашия пример вторият кръгооборот започва с паричен капитал от 500 ф.ст., докато първият е започнал с 422 ф.ст. Паричният капитал, с който започва оборотът, е със 78 ф.ст. по-голям, отколкото беше преди; тази разлика съществува при сравняване на единия оборот с другия; но за това сравнение няма място в рамките на всеки отделен оборот. Авансираните като паричен капитал 500 ф.ст., от които 78 ф.ст. са съществували преди като принадлежната стойност, играят съвсем същата роля както 500 ф.ст., с които друг капиталист открива своя пръв оборот. Същото е и в оборота на производствения капитал. Нарасналото Pp' при възобновяването се явява просто като Pp , подобно на Pp в простото възпроизводство $Pp \dots Pp$.

На стадия $P'—C' < C_n^P$ нарасналата величина е отбелязана само

посредством C' , но не посредством P' и Cn' . Тъй като C е сума от P и Cn , то вече C' показва, че сумата на съдържащите се в него P и Cn е по-голяма, отколкото в първоначалното Pr . Но въвн от това обозначението P' и Cn' би било и погрешно, защото, както знаем, с нарастване на капитала е свързано изменение на неговия стойностен състав, при което стойността на Cn расте, а стойността на P винаги намалява относително, а често и абсолютно.

(горе)

III. НАТРУПВАНЕ НА ПАРИ

Може ли n , принадлежната стойност, превърнала се в пари, незабавно отново да се прибави към капиталовата стойност, която извършва процес на своето движение, и по този начин заедно с капитал II в състава на II' да влезе в процеса на обръщение — зависи от обстоятелства, независими от самата наличност на n . Ако n трябва да послужи като паричен капитал в ново, самостоятелно предприятие, което предстои да се основе наред с първото, то е ясно, че n може да бъде употребено за тази цел само когато то притежава минималната величина, необходима за такова предприятие. Ако n трябва да бъде употребено за разширяване на първоначалното предприятие, то все пак отношенията на веществените фактори на Pr и отношенията на тяхната стойност изискват определена минимална величина на n . Между всички средства за производство, действащи в това предприятие, съществува не само известно качествено, но и определено количествено съотношение, известна пропорционалност на размерите. Тези веществени отношения и свързаните с тях стойностни отношения на факторите, влизащи в производствения капитал, определят онзи минимален размер, който n трябва да притежава, за да може да се превърне, като прираст на производствения капитал, в допълнителни средства за производство и допълнителна работна сила или само в първите. Така притежателят на предачно предприятие не може да увеличи броя на своите вретена, ако същевременно не се сдобие със

съответни машини за чепкане и разбиване, да не говорим за увеличените разходи за памук и работна заплата, зависещи от такова разширяване на предприятието. Следователно, за да се осъществи последното, принадлежната стойност трябва вече да съставлява порядъчна сума (обикновено новите разходи се изчисляват на 1 ф.ст. на нововретено). Докато n не достигне тези минимални размери, капиталът трябва няколко пъти да повтори обръщението, преди сумата на последователно произведените от него n да може да функционира заедно с Π , следователно в $\Pi'—C' < C_n^P$. Дори прости изменения в детайлите, например в предачните машини, доколкото ги правят попроизводителни, изискват по-голям разход на предачен материал, увеличаване мощността на машините за обработка на памука преди преденето и пр. Следователно междувременно се натрупва n и неговото натрупване не е неговата собствена функция, а резултат от повтаряне на $\Pi p \dots \Pi p$. Неговата собствена функция е да се намира в състояние на пари, докогато то не получи благодарение на повторните обороти на нарастване на стойността — следователно отвън — достатъчно прираст, при който то достига минимална величина, необходима за неговото активно функциониране: величината, само при която то може да вземе участие във функционирането на паричния капитал Π — да вземе участие като паричен капитал, в дадения случай като натрупана част на функциониращия паричен капитал Π . През междинния период n се натрупва и съществува само във форма на съкровище, намиращо се в процес на образуване, на растеж. Следователно натрупването на пари, образуването на съкровище тук е процес, който временно придружава действителното натрупване, разширяването на мащаба, в който действа промишленият капитал. Придружава го временно, преходно, защото, докато съкровището остава в състояние на съкровище, то не функционира като капитал, не взема участие в процеса на нарастване на стойността, остава парична сума, която нараства само защото получаваните без нейно съдействие пари се трупат в същия сандък.

Формата на съкровище е просто форма на пари, които не се намират в обръщение, пари, обръщението на които е прекъснато и които поради това се съхраняват в парична форма. Що се отнася до самия процес на образуване на съкровище, той е свойствен на всяко стоково производство, а като самоцел играе роля само в неразвитите до капиталистически форми на това производство. Но в нашия случай съкровището се явява като форма на паричен капитал, а образуването на съкровище — като процес, който временно придружава натрупването на капитал, защото и доколкото парите фигурират тук като **потенциален паричен капитал**; защото образуването на съкровище — съхраняването в състояние на съкровище онази принадлезна стойност, която се намира в парична форма — тук е протичащ във от оборота на капитала, функционално определен подготвителен стадий към превръщане на принадлезната стойност в действително функциониращ капитал. Следователно поради това свое предназначение това е скрит паричен капитал; поради което и размерът, който трябва да достигне съкровището, за да влезе в процеса, винаги се определя от стойностния състав на производствения капитал. Но докато парите остават в положение на съкровище, те още не функционират като паричен капитал, представляват неизползван паричен капитал; не както преди прекъснат в своята функция, а още неспособен за своята функция.

Ние вземаме тук натрупването на пари в неговата първоначална реална форма, като действително парично съкровище. Но то може да съществува и само във форма на авоари, вземания на капиталиста, който е продал C' . Колкото се отнася до другите форми, когато скритият паричен капитал и в междинния период съществува във вид на пари, раждащи пари, например като лихвоносни депозити в някоя банка, в менителници или какъвто и да било вид ценни книжа, то тези форми не се отнасят тук. В такъв случай принадлезната стойност, реализирана в пари, изпълнява особени функции на капитала във от обръщението на онзи промишлен капитал, от който тя е произлязла:

функции, които, **първо**, нямат нищо общо с оборота на този капитал като такъв и, **второ**, предпоставят функции на капитала, различни от функциите на промишления капитал, които тук още не са разгледани.

(горе)

IV. РЕЗЕРВЕН ФОНД

Съкровището в току-що разгледаната форма, в която съществува принадлежната стойност, представлява паричен фонд на натрупването, паричката форма, която натрупването на капитала временно приема и която дотолкова сама служи като условие на последното. Но този фонд на натрупването може да оказва и отделни странични услуги, т. е. да влиза в процеса на кръгооборота на капитала, без да приема формата на *Пр...Пр'* и следователно без да разширява капиталистическото възпроизводство.

Ако процесът *П'—С'* се удължава повече от нормалното и следователно превръщането на стоковия капитал в парична форма ненормално се забавя или ако след като това превръщане е станало, цената например на средствата за производство, в които трябва да се превърне паричният капитал, се покачва по-високо от равнището, което е съществувало при началото на обръщението, то съкровището, функциониращо като фонд „натрупване“, може да заеме мястото на паричния капитал или на част от него. Следователно паричният фонд „натрупване“ служи като резервен фонд, за да изглажда нарушенията на обръщението.

Като такъв резервен фонд той се отличава от фонда на покупателните и платежни средства, разгледани в обръщението *Пр...Пр*. Тези средства са част от функциониращия паричен капитал (следователно форми на съществуване на известна част от капиталовата стойност, изобщо заета в процеса), чиито части започват да функционират само една след друга, в различни срокове. В непрекъснатия ход на производствения процес постоянно се образува резервен паричен

капитал, тъй като днес например постъпили плащания ще трябва едва по-късно да се извършат, днес са продадени големи маси стока, а покупка на големи маси стока ще трябва да се направи едва през по-късни дни; следователно в тези промеждутъци една или друга част от оборотния капитал постоянно се намира в парична форма. Напротив, резервният фонд не е съставна част от функциониращия вече капитал, по-точно от паричния капитал, а от капитал, който се намира в подготвителен стадий на своето натрупване, от принадлежна стойност, която още не се е превърнала в активен капитал. Впрочем от само себе си се разбира, че при затруднение капиталистът съвсем не пита какви определени функции играят намиращите се в негови ръце пари, а просто употребява каквото има, за да поддържа в ход процеса на обръщение на своя капитал. Така в нашия пример $\Pi = 422$ ф.ст., $\Pi' = 500$ ф.ст. Ако част от капитала 422 ф.ст. съществува като фонд от платежни и покупателни средства, като паричен запас, той е съобразен при неизменни условия изцяло да влезе в обръщението, а и да е достатъчен за тази цел. Но резервният фонд е част от 78 ф.ст. принадлежна стойност; той може да влезе в процеса на обръщение на капитала на стойност 422 ф.ст. само доколкото това обръщение се извършва при обстоятелства, неоставящи неизменни; защото той е част от фонда „натрупване“ и фигурира в дадения случай без разширяване на мащаба на възпроизводството.

Паричният фонд „натрупване“ вече е потенциален паричен капитал - процес на превръщане на пари в паричен капитал.

Общата формула на обръщението на производствения капитал, обхващащо простото възпроизводство и възпроизводството в разширен мащаб, е:

$$\text{Pr} \dots \overbrace{C' - \Pi'}^1 \cdot \overbrace{\Pi - C}^2 < \text{Cn} \dots \text{Pr}(\text{Pr}')$$

Ако $\text{Pr} = \text{Pr}'$, то Π в 2) = $\Pi' - n$; ако $\text{Pr} > \text{Pr}'$, тогава Π в 2) е по-

голямо от $II'—n$, т.е. n изцяло или частично се е превърнало в паричен капитал.

Обръщението на производствения капитал е форма, в която класическата политическа икономия разглежда обръщението на промишления капитал.

(горе)

ГЛАВА ТРЕТА

ОБРЪЩЕНИЕТО НА СТОКОВИЯ КАПИТАЛ

Общата формула за обръщението на стоковия капитал е:

$$C'—II'—C....Pr....C'.$$

C' се явява не само като продукт, но и като предпоставка на двете разгледани по-рано обръщения, тъй като онова, което за единия капитал е $II—C$, вече предпоставя $C'—II'$ за другия — поне доколкото част от средствата за производство сами са стоков продукт на други индивидуални капитали, извършващи свое обръщение. В нашия случай например въглищата, машините и пр. са стоков капитал на каменовъглищния промишленник, на капиталистическия машиностроител и пр. Освен това в I глава, 4 бе показано, че вече при първото повтаряне на $II....II'$, преди да завърши този втори оборот на паричния капитал, се предпоставя не само оборотът $Pr....Pr$, но и оборотът $C'....C'$.

Ако възпроизводството се извършва в голям мащаб, то заключителното C' е по-голямо от началното C' и поради това то трябва да се означава с C'' .

Различието на третата форма от първите две се изразява, първо, в това, че тук обръщението се открива с цялостното обръщение с двете негови противоположни фази, докато във форма I обръщението се

прекъсва от процеса на производство, а във форма **II** цялостното обръщение с неговите две взаимно допълващи се фази се явява само като посредничество при процеса на производството и поради това определящо движение между *Пр...Пр*. При *П'...П'* формата на обръщението е $P—C...C'—P' = P—C—P'$. При *Пр...Пр* формата на обръщението е обратна $C'—P'. P—C = C—P—C$. В случая $C'—C'$ обръщението има пак тази форма.

Второ, когато кръгооборотите **I** и **II** са повторени, даже ако заключителните пунктове *П'* и *Пр'* служат като начални пунктове за възобновилия се кръгооборот, все пак формата, в която те са били произведени, изчезва. $P' = P+n$, $Pr' = Pr+nr$ започват новия процес пак като *P* и *Пр*. А във форма **III** изходният пункт *C* трябва да се означаи като *C'*, дори ако оборотът се възобнови в предишен мащаб. Причината за това е следната: във форма **I**, щом *П'* като такова открие ново обръщение, то функционира като паричен капитал *П'*, като авансирана в парична форма капиталова стойност, която трябва да нараства по стойност. Величината на авансирания паричен капитал, нараснала благодарение на натрупването, което се е извършило във време на първия кръгооборот, се е увеличила. Но дали величината на авансирания паричен капитал се равнява на 422 ф.ст. или на 500 ф.ст. — това нищо не изменя в обстоятелството, че той просто е капиталова стойност. *П'* съществува вече не като нараснал в стойността си или увеличен с принадлежна стойност капитал, не като капиталистическо отношение. *П'* трябва едва тепърва в процеса да нарасне по стойност. Същото се отнася и за *Пр...Пр'*; *Пр'* трябва и занапред постоянно да функционира и да възобновява оборота като *Пр*, като капиталова стойност, която трябва да произведе принадлежна стойност. — Обръщението на стоковия капитал, напротив, се открива не просто от капиталова стойност, а от капиталова стойност, вече нараснала в стокова форма, и поради това от самото начало включва в себе си обръщение не само на намираща се в стокова форма капиталова стойност, но и на принадлежна стойност. Ако в тази форма се извършва

просто възпроизводство, то в крайния пункт се явява C' със също такава величина, както в началния пункт. Ако в обръщението на капитала влиза част от принадлежната стойност, тогава, макар в края и да се появява C' вместо C'' — C' с по-голяма величина, следващият оборот все пак започва със C' , което е само по-голямо C' , отколкото е било в предишния оборот, и започва своя нов оборот с по-голяма натрупана капиталова стойност, а поради това и с относително по-голяма новопроизведена принадлежна стойност. Във всички случаи C' винаги открива обръщението като стоков капитал, който е = капиталова стойност + принадлежна стойност.

C' се явява като C в обръщението на отделния промишлен капитал не като форма на този капитал, а като форма на друг промишлен капитал, доколкото средствата за производство са продукт на последния. Процесът $II—C$ (т.е. $II—Cn$) на първия капитал е за този втори капитал $C'—II'$.

P и Cn в акта на обръщението $II—C \overset{P}{<} Cn$ играят дотолкова тъждествена роля, доколкото са стоки в ръцете на своите продавачи, в единия случай на работниците, които продават своята работна сила, в другия случай — на собствениците на средства за производство, продаващи последните. За купувача, чиито пари функционират тук като паричен капитал, те функционират само като стоки, докато той още не ги е купил, докогато следователно те, като стоки, принадлежащи на други, противостоят на неговия капитал, който съществува в парична форма. Cn и P се различават тук само доколкото Cn в ръцете на своя продавач е = C' , следователно може да бъде капитал, доколкото Cn е стокова форма на капитала на продавача, докато за работника P винаги е само стока и става капитал само в ръцете на купувача, като съставна част на IIp .

Поради това C' никога не може да започне обръщение като просто C , като проста стокова форма на капиталовата стойност. Като стоков капитал то винаги е нещо двойко. От гледна точка на потребителната

стойност то е продукт на функционирането на Pr — в дадения случай прежда, — продукт, елементите на който P и Cn , идващи като стоки от сферата на обръщението, са функционирали като фактори за създаване на този продукт. Второ, от гледна точка на стойността то е капиталовата стойност Pr плюс принадлежната стойност m , произведена от функционирането на Pr .

Едва в обръщението на самото C' неговата част $C = Pr =$ на капиталовата стойност може и трябва да се отдели от онази част на C' , в която съществува принадлежна стойност, независимо дали фактически тези две части са отделими една от друга, както при преждата, или пък не са, както при машината. Във всеки случай тези стойности стават отделими една от друга всеки път, щом C' се превръща в Pr .

Ако целият сток продукт може да се раздели на самостоятелни еднородни частични продукти, както например нашите 10 000 фунта прежда, и ако поради това актът $C'—Pr$ може да се представи като сума от извършени една след друга продажби, то капиталовата стойност в стокова форма може да функционира като C , може да се отдели от C' , преди да е реализирана принадлежната стойност, следователно преди да е реализирано C' като цяло.

В 10 000 фунта прежда на стойност 500 ф.ст. стойността на 8440 фунта = 422 ф.ст., = капиталовата стойност, отделена от принадлежната стойност. Ако капиталистът продаде само 8440 фунта прежда за 422 ф.ст., то тези 8440 фунта прежда изразяват C , капиталовата стойност в стокова форма; съдържащият се освен това в същото C' принадлежен продукт 1560 фунта прежда = принадлежната стойност от 78 ф.ст., би влязъл в обръщение едва по-късно; капиталистът би могъл да изпълни $C—Pr—C \xleftarrow{P} Cn$, преди да се извърши обръщение на принадлежния продукт $c—n—c$.

Или ако той продаде отначало 7440 фунта прежда на стойност 372 ф.ст., а след това 1000 фунта прежда на стойност 50 ф.ст., то с пър-

вата част на C биха могли да бъдат възстановени средствата за производство (постоянната част на капитала c), а с втората част на C — променливата част на капитала v , работната сила, — а по-нататък, както преди.

Но ако се извършват такива последователни продажби и ако условията на кръгооборота допускат това, капиталистът може вместо да раздели цялото C' на $c+v+m$, да извършва това разделяне и върху кратни части на C' .

Например 7440 фунта прежда са = 372 ф.ст., които като части на C' (10 000 фунта прежда = 500 ф.ст.) са представители на постоянната част на капитала, на свой ред могат да бъдат разложени на 5535,36 фунта прежда на стойност 276 768 ф.ст., които възстановяват само постоянната част на капитала, стойността на средствата за производство, употребени в произвеждане на 7440 фунта прежда; на 744 фунта прежда на стойност 37,2 ф.ст., които възстановяват само променливия капитал; на 1160,64 фунта прежда на стойност 58,032 ф.ст., които като принадлеен продукт са носител на принадлежна стойност. Следователно, като продаде 7440 фунта, капиталистът може да възстанови съдържащата се в тях капиталова стойност чрез продажба на 6279,36 фунта прежда с цена 313 968 ф.ст., а стойността на принадлежния продукт 1160,64 фунта = 58,032 ф.ст., да изразходва като доход.

Също така той може по-нататък да разложи 1000 фунта прежда = 50 ф.ст. = променливата капиталова стойност и по съответен начин да ги продаде: 744 фунта прежда на стойност 37,2 ф.ст. — постоянната капиталова стойност, съдържаща се в 1000 фунта прежда; 100 фунта прежда на стойност 5000 ф.ст. — променливата част на капитала в същите тези 1000 фунта, следователно 844 фунта прежда на стойност 42,2 ф.ст. служат за възстановяване на капиталовата стойност, съдържаща се в 1000 фунта прежда; най-после, 1156 фунта прежда на стойност 7,8 ф. ст. представляват съдържащият се в нея принадлеен продукт, и капиталистът може да ги потреби като такъв.

Най-после, останалите 1560 фунта прежда на стойност 78 ф.ст. той може, ако продажбата успее, да разложи по такъв начин, че продажбата на 1160,64 фунта прежда на стойност 58,032 ф.ст. да възстанови стойността на съдържащите се в 1560 фунта прежда средства за производство, а 156 фунта прежда на стойност 7,8 ф.ст. — стойността на променливия капитал; 1316,64 фунта прежда = 65,832 ф.ст. представляват в съвкупност възстановяване на цялата капиталова стойност; накрая остава принадлеен продукт 243,36 фунта = 12,168 ф.ст., които могат да се изразходват като доход.

Както всеки съдържащ се в преждата елемент c , v , m може на свой ред да се разложи на също такива съставни части, така може да се разложи и всеки отделен фунт прежда на стойност 1 шилинг = 12 пенса.

$$\begin{array}{r}
 c = 0,744 \text{ фунта прежда} = 8,928 \text{ пенса} \\
 v = 0,100 \text{ фунта прежда} = 1,200 \text{ пенса} \\
 m = 0,156 \text{ фунта прежда} = 1,872 \text{ пенса} \\
 \hline
 c+v+m = 1 \text{ фунт прежда} = 12 \text{ пенса}
 \end{array}$$

Ако съберем резултатите от горните три частични продажби, ще се получи същият резултат, както и при едновременната продажба на 10 000 фунта прежда.

Имаме постоянен капитал:

$$\begin{array}{r}
 \text{при 1-та продажба: } 5\,535,36 \text{ фунта прежда} = 276,768 \text{ ф.ст.} \\
 \text{при 2-та продажба: } 744,00 \text{ фунта прежда} = 37,200 \text{ ф.ст.} \\
 \text{при 3-та продажба: } 1\,160,64 \text{ фунта прежда} = 58,033 \text{ ф.ст.} \\
 \hline
 \text{Всичко . . . . . } 7\,440,00 \text{ фунта прежда} = 372,000 \text{ ф.ст.}
 \end{array}$$

Променлив капитал:

$$\begin{array}{r}
 \text{при 1-та продажба: } 744,00 \text{ фунта прежда} = 37,20 \text{ ф.ст.} \\
 \text{при 2-та продажба: } 100,00 \text{ фунта прежда} = 5,00 \text{ ф.ст.} \\
 \text{при 3-та продажба: } 156,64 \text{ фунта прежда} = 7,80 \text{ ф.ст.} \\
 \hline
 \text{Всичко . . . . . } 1\,000,00 \text{ фунта прежда} = 50,00 \text{ ф.ст.}
 \end{array}$$

Принадена стойност:

при 1-та продажба: 1 160,640 фунта прежда = 37,032 ф.ст.
при 2-та продажба: 156,000 фунта прежда = 7,800 ф.ст.
при 3-та продажба: 243,360 фунта прежда = 12,168 ф.ст.

Всичко . . . . . 1 560,000 фунта прежда = 78,000 ф.ст.

Всичко:

Постоянен капитал 7 440 фунта прежда = 372 ф.ст.
Променлив капитал 1 000 фунта прежда = 50 ф.ст.
Принадена стойност 1 560 фунта прежда = 78 ф.ст.

Всичко . . . . . 10 000 фунта прежда = 500 ф.ст.

C'—П' самò по себе си не е нищо друго освен продажба на 10 000 фунта прежда. 10 000 фунта прежда са стока, както всяка друга прежда. Закупвача е важна цената 1 шилинг за фунт, или 500 ф.ст за 10 000 фунта. Ако при сделката той обръща внимание на стойността състав, то е само с коварното намерение да докаже, че 1 фунт би могъл да се продаде по-евтино от 1 шилинг и че дори в такъв случай продавачът ще направи изгодна сделка. Но количеството на стоката, което той купува, зависи от неговите потребности; така например, ако той е собственик на тъкачно заведение, то зависи от състава на неговия собствен капитал, който функционира в тъкачното заведение, а не от състава на капитала на фабриканта-притежател на предачно заведение, от когото той купува. Пропорциите, в които **C'** трябва, от една страна, да възстанови погребения в процеса на производството капитал (съответно различните негови съставни части), а, от друга страна, трябва да служи като принадлеен продукт, предназначен или за разходване на принадлена стойност, или за натрупване на капитал — тези пропорции съществуват само в обръщението на капитала, стокова форма на който са 10 000 фунта прежда. С продажбата като такава те нямат нищо общо. Тук освен това се предполага, че **C'** се продава по своята стойност и че следователно става дума само за превръщането му от стокова в парична форма. За **C'** като функци-

онална форма в обръщението на този отделен капитал, от който трябва да бъде възстановен производственият капитал, има, разбира се, решаващо значение дали се отклоняват и до каква степен се отклоняват една от друга при продажбата **стойността** и **цената**; но тук когато разглеждаме само различията на формите, няма защо да се спираме на този въпрос.

Във форма **I, II...II'**, процесът на производство протича по средата между двете допълващи се една друга и противоположни една на друга фази на обръщението на капитала; той е завършен, преди да настъпи заключителната фаза **C'—II'**. Парите се авансират като капитал отначало като елементи на производството, от тях се превръщат в стоков продукт, а този стоков продукт отново се превръща в пари. Това е напълно завършен цикъл на сделката, резултат на който са за всичко и за всекиго използваемите пари. Възобновяването на процеса е дадено само като възможност. **II...II'...II'** може да бъде еднакво както последен оборот, с който завършват функциите на индивидуалния капитал, ако бъде изтеглен от предприятието, така и пръв оборот на индивидуалния капитал, който за пръв път започва действие. Общото движение тук е **II...II'**, от известна сума пари към по-голяма сума пари....

Във форма **II, II'...C'—II'—C...II' (II')** целият процес на обръщението идва след първото **II'** и предшества второто; но той протича в ред, противоположен на форма **I**. Първото **II'** е производствен капитал и неговата функция е процесът на производството, който е предварително условие на следващия го процес на обръщение. Напротив, заключителното **II'** не е процес на производство; то е само вторично пребиваване на промишления капитал в неговата форма на производствен капитал. И при това то е резултат от извършилото се в последната фаза на обръщение превръщане на капиталовата стойност в **P+Cn**, в субективни и обективни фактори, които при своето съединение образуват форма на съществуване на производствения капитал. Капиталът, бил той **II'** или **II'**, накрая пак е налице в

такава форма, в която той трябва отново да функционира като производствен капитал, да поддържа процеса на производството. Общата форма на движението, *Пр...Пр*, е форма на възпроизводството и не изтъква подобно на *II...II'* нарастването на стойността като цел на процеса. Поради това тя още повече улеснява за класическата политическа икономия възможността да игнорира специфичната капиталистическа форма на производствения процес и да представя производството като цел на процеса, която се заключава в това, да се произвежда колкото може повече и по-евтино и да се обменя продуктът срещу колкото може по-разнородни други продукти, служещи отчасти за възобновяване на производството (*II—C*), отчасти за потребление (*n—c*). При това, тъй като *II* и *n* се явяват тук само като мимолетно средство за обръщение, особеностите както на парите, така и на паричния капитал могат лесно да останат незабелязани и целият процес изглежда прост и естествен, т.е. този процес притежава естествеността на плоския рационализъм. Също така при разглеждане на стоковия капитал забравят понякога печалбата и когато става дума за цялостното обръщение на производството, стоковият капитал фигурира само като стока, а когато става дума за съставните части на стойността, той фигурира като стоков капитал. Естествено натрупването се представя по същия начин, както и производството.

Във форма *III*, *C'—II'—C...Пр...C'*, обръщението се открива от двете фази на процеса на обръщение и именно в същия ред, както и във форма *II*, т.е. във форма *Пр...Пр*; после следва *Пр* и при това, както и във форма *I*, със своята функция, с процеса; с резултата от последния, *C'*, обръщението завършва. Както във форма *II* той завършва с *Пр*, просто с повторното съществуване, с възраждането на производствения капитал, така тук той завършва със *C'*, с повторното съществуване на стоковия капитал; както във форма *II* капиталът в своята заключителна форма *Пр* трябва отново да започне процеса на производство, така и тук след вторичното появяване на промишления капитал във форма на стоков капитал обръщението трябва от-

ново да започне с фазата $C'—II'$. И двете форми на обръщение остават незавършени, защото те не завършват с II' , с превърнатата отново в нараснала капиталова стойност. Следователно и двете фази трябва да бъдат продължени и поради това съдържат в себе си възпроизводството. Цялото обръщение във форма III е $C'....C'$.

Третата форма се отличава от двете първи по това, че само в това обръщение като изходен пункт на процеса на нарастване на стойността се явява нарасналата капиталова стойност, а не първоначалната капиталова стойност, тепърва подлежаща на нарастване. Изходен пункт тук е C' като капиталистическо отношение и като такова то действа определящо върху цялото обръщение, защото още в първата си фаза включва както обръщението на капиталовата стойност, така и обръщението на принадлежната стойност; при това принадлежната стойност, макар и не във всеки отделен оборот, но, средно взето, трябва отчасти да се изразходва като доход, да преминава обръщението $c—n—c$, отчасти пък да функционира като елемент на натрупване на капитал.

Във формата $C'....C'$ потреблението на целия стоков продукт се изисква като условие за нормалния ход на обръщението на самия капитал. Индивидуалното потребление на работника и индивидуалното потребление на онази част от принадлежния продукт, която не отива за натрупване, обхваща цялото индивидуално потребление. Следователно потреблението в неговата цялост — като индивидуално и като производствено потребление — влиза в оборота на C' като негово условие. Производственото потребление (където по същество се включва и индивидуалното потребление на работника, тъй като работната сила в известни граници е постоянен продукт на индивидуалното потребление на работника) се извършва непосредствено от всеки индивидуален капитал. А индивидуалното потребление — с изключение на онова, което е необходимо за съществуването на индивидуалния капиталист, се разглежда изключително като обществен акт, а съвсем не като акт на индивидуалния капиталист.

Във форми **I** и **II** цялото движение се изразява като движение на авансирана капиталова стойност. Във форма **III** нарасналият по стойност капитал, във вид на съвкупен стоков продукт, е изходен пункт и има форма на движещ се капитал, стоков капитал. Едва след неговото превръщане в пари това движение се разклонява на движение на капитал и движение на доход. В тази форма в обръщение на капитала се включва както разпределението на целия обществен продукт, така и специалното разпределение на продукта за всеки индивидуален стоков капитал — разпределение, от една страна, за фонд индивидуално потребление, от друга — за фонд възпроизводство.

В ***II...II'*** е дадена възможност за разширяване на обръщението в зависимост от величината на онази част от ***n***, която ще влезе във възобновено обръщение.

IIp в ***IIp...IIp*** може да започне ново обръщение със същата стойност, може би дори с по-малка, и все пак да е възпроизводство в голям мащаб; така например в случай че елементи на стоката поевтиняват вследствие повишаване производителността на труда. Обратно, в противен случай нарасналият по своята стойност производствен капитал може да представлява възпроизводство в мащаб, стеснен във веществено отношение, ако например елементите на производството поскъпват. Същото се отнася и до ***C'...C'***.

В ***C'...C'*** капиталът в стокова форма е предпоставка за производство; при това като предпоставка той се възвръща в рамките на същия оборот във второто ***C***. Ако това ***C*** още не е произведено, или не е възпроизведено, обръщението се затруднява; това ***C*** трябва да бъде възпроизведено в повечето случаи като ***C'*** на друг промишлен капитал. В този оборот ***C'*** съществува като изходен пункт, преходен пункт и заключителен пункт на движението — поради това то е винаги налице. То е постоянно условие на възпроизводствения процес.

C'...*C'* се отличава от форми **I** и **II** още по един друг момент. Общото и на трите кръгооборота е това, че капиталът, завършва процеса на своя кръгооборот в същата форма, в каквата го започва, и поради това пак приема началната форма, в която той отново започва същия кръгооборот. Началната форма **II**, **Pr**, *C'* винаги е онази форма, в която се авансира капиталовата стойност (в **III** форма с прирасналата към нея принадлежна стойност) — следователно съобразно кръгооборота **III** форма е първоначална форма; а заключителната форма **Pr**, **Pr**, *C'* винаги е превърнатата форма на една от предшестващите я в кръгооборота функционални форми, която не е първоначална.

По такъв начин **Pr** в **I** е превърнатата форма на *C'*, заключителното **Pr** във **II** — превърнатата форма на **II** (и в **I**, и във **II** това превръщане се постига чрез прост акт на стоково обръщение, в резултат на формално преместване на стока и пари); в **III** *C'* е превърнатата форма на **Pr**, на производствения капитал. Но тук, в **III**, превръщането, **първо**, се отнася не само до функционалната форма на капитала, но и до величината на неговата стойност; обаче, **второ**, превръщането е резултат не на просто формално преместване, което се отнася към процеса на обръщението, но и резултат от действително превръщане, каквото потребителната форма и стойността на стоковите съставни части на производствения капитал са претърпели в производствения процес.

Формата на началния член **II**, **Pr**, *C'* е предварително дадена за всеки оборот — **I**, **II** и **III**; отново възвръщащата се в крайния член форма е предизвикана, а следователно и зависеща от редицата метаморфози на самото обръщение. *C'* като краен пункт на обръщението на индивидуален промишлен капитал, изисква само неотнасящата се към обръщението форма **Pr** на същия промишлен капитал, чийто продукт е *C'*. **Pr** като краен пункт в **I**, като превърнатата форма на *C'* (*C'*—**Pr**), предполага, че **II** се намира в ръцете на купувача, съществува извън обръщението **II**...**Pr** и само благодарение на продажбата на *C'* се въвлича в това обръщение, става негова собствена край-

на форма. Така във **II** крайното IIp предполага P и Cn (C) като съществуващи извън и включвани в неговия оборот като негова крайна форма чрез $II—C$. Но ако се остави настрана последният краен пункт, нито оборотът на индивидуалния паричен капитал предполага съществуването на паричния капитал изобщо, нито оборотът на индивидуалния производствен капитал предполага съществуването на оборотите на производствения капитал. В **I** II може да бъде първият паричен капитал, а във **II** IIp — първият производствен капитал, който излиза на историческата сцена, но в **III**

$$C' \left\{ \begin{array}{l} C \\ -P' \\ c \end{array} \right. \left\{ \begin{array}{l} II—C <^P \\ n—c \end{array} \right. C_{n...IIp...C'}$$

C се предполага два пъти като съществуващо извън обръщението. Първия път в цикъла $C'—II'—C <^P_{Cn}$. Това C , доколкото включва Cn , е стока в ръцете на продавача, то самото е стоков капитал, доколкото е продукт на капиталистическия производствен процес; а и да не е, то се явява като стоков капитал при търговеца. Втория път във второто c в $c—n—c$, което също трябва да е налице като стока, за да може да бъде купено. Във всички случаи P и Cn , все едно дали те са стоков капитал или не, са също така стоки като C' и се отнасят едно към друго като стоки. Също така стои работата с второто c в $c—n—c$. И така, доколкото $C' = C (P+Cn)$, елементите, които го образуват, са стоки, и то трябва да се възстанови в обръщението със също такива стоки; както и в $c—n—c$ второто c също трябва да се замества в обръщението с други също такива стоки.

Освен това на основата на капиталистическия начин на производство като господстващ, всяка стока у продавача трябва да бъде стоков капитал. Той продължава да бъде такъв у търговеца или става такъв, ако не е бил по-рано. Или пък — както напр. вносните стоки — той трябва да бъде такава стока, която замества първоначален стоков капитал и по такъв начин придава на последния само друга фор-

ма на съществуване.

Стоковите елементи $P+Sn$, от които се състои производителният капитал Pr , като форми на съществуване на Pr получават вид, различен от вида, който са имали на различните стокови пазари, където са придобити. Те сега са съединени и в своето съединение могат да функционират като производствен капитал.

Обстоятелството, че само в тази форма III вътре в самия кръгооборот C се оказва предпоставка на C , се обяснява с това, че за. изходен пункт на кръгооборота служи капиталът в стокова форма. Кръгооборотът се открива с превръщане на C' (доколкото то функционира като капиталова стойност — независимо дали е увеличена с добавяне на принадлежна стойност или не) в стоки, представляващи елементи на неговото производство. Но това превръщане обхваща целия процес на обръщението $C—II—C (=P+Sn)$ и е резултат на последното. И така, тук C стои на два крайни пункта, но вторият краен пункт, получаващ своята форма C чрез акта $II—C$ отвън, от стоковия пазар, не е последен пункт на обръщението, а само последен пункт на неговите два първи стадия. Негов резултат е Pr , функцията на което, производственият процес, започва след това. Едва като резултат на производствения процес, а не като резултат на процеса на обръщане, C' се явява като завършек на обръщението и приема същата форма като началния член C' . В $II...II'$, $Pr...Pr$, напротив, крайните пунктове II' и Pr са непосредствени резултати от процеса на обръщане. Следователно тук само в края на обръщението се предпоставя, че II' в първия случай и Pr във втория е в други ръце. Тъй като обръщението тече между крайните пунктове, то нито II в единия случай, нито Pr в другия — т.е. нито съществуването на II като чужди пари, нито съществуването на Pr като чужд производствен процес не са предпоставка на тези обръщания. $C'....C'$, напротив, предпоставя, че $C (=P+Sn)$ е чужди стоки и се намира в чужди ръце, че тези стоки посредством въвеждащия процес на обръщане се въвличат в обръщението и се превръщат в производствен ка-

питал, а в резултат на функционирането на този последния **C'** отново става заключителна форма на обръщението.

Но точно защото обръщението **C'....C'** предпоставя в своето движение друг промишлен капитал във форма на **C (=P+Cn)** (а **Cn** обхваща различни други капитали, напр. в дадения случай машини, каменни въглища, масло и пр.) — вече по тази причина той трябва да бъде разглеждан не само като **обща** форма на обръщението — т.е. не само като такава обществена форма, в която се разглежда всеки отделен промишлен капитал (освен когато капиталът се влага за първи път), следователно не само като форма на движение, обща за всички индивидуални капитали, но и като форма на движение на сумата от индивидуалните капитали, т.е. на целия капитал на капиталистическата класа, като такова движение, по отношение на което движението на всеки индивидуален промишлен капитал е само частично движение, преплитащо се с движенията на другите капитали и зависещо от него. Например ако разгледаме целия годишен стоков продукт на някоя страна и анализираме движението, посредством което една част от този продукт замества производствения капитал във всички индивидуални предприятия, а друга част влиза в сферата на индивидуалното потребление на различните класи, ние разглеждаме **C'....C'** като форма на движение, свойствена както на обществения капитал, така и на произведената от него принадлежна стойност, съответно - принадлежен продукт. Общественият капитал = на сумата от индивидуалните капитали (включително акционерния или държавния капитал, доколкото правителствата използват производствен наемен труд в мините, в железниците и пр. и следователно изпълняват функции на промишлени капиталисти), а общото движение на обществения капитал = алгебрична сума от движения на индивидуални капитали - това обстоятелство никак не изключва това движение, като движение на индивидуалния капитал, да разкрива явления, ръзлични от същото това движение, разглеждано като част от общото движение на обществения капитал, т.е. в неговата взаимовръзка с движе-

нията на другите му части, и заедно с това да разрешава проблеми, възникнали от обръщението на всеки отделен индивидуален капитал, а не да се извеждат от него.

$C'....C'$ е единствено обръщение, в което първоначално авансираната капиталова стойност образува само част от крайния член, с който започва движението, и където така движението от самото начало се разкрива като съвкупно движение на промишления капитал, като движение не само на онази част от продукта, която заменя производствения, но и на онази негова част, която образува принадлежния продукт и обикновено отчасти се изразходва като доход, отчасти за натрупване. Доколкото разходването на принадлежна стойност като доход се включва в това обръщение, дотолкова в него се включва и индивидуалното потребление. Но то се включва още и поради това, защото изходният пункт C , стоката, съществува във вид на някакъв предмет за потребление; а всеки капиталистически произведен предмет е стоков капитал, независимо от това, дали е предназначен за производствено или за индивидуално потребление, или за едното и другото. $II....II'$ показва само стойностната страна, нарастването на авансираната капиталова стойност като цел на целия процес; $II....II'(II')$ показва производствения процес на капитала като възпроизводствен процес, при което величината на производствения капитал остава предишната или нараства (натрупва се); $C'....C'$, проявявайки се още в своя начален пункт като форма на капиталистическото стоково производство, от самото начало обхваща и производственото, и индивидуалното потребление; производственото потребление заедно със съдържащото се в него нарастване на стойността се явява само като част от движението в тази форма. Най-после, тъй като C' може да съществува в такава потребителна форма, която не може да встъпи в никакъв нов производствен процес, това вече предварително показва, че различните, изразени в дяловете от продукта съставни части на стойността на C' трябва да заемат нееднакво положение в зависимост от това, дали $C'....C'$ се взема като форма на

движение на целия обществен капитал или като самостоятелно движение на индивидуалния промишлен капитал. С всички свои особености това обръщение ни извежда извън неговите собствени предели, като независимо обръщение на един просто индивидуален капитал.

Във формула $C' \dots C'$ движението на стоковия капитал, т.е. на целия капиталистически произведен продукт, не само е предпоставка за самостоятелно обръщение на индивидуалния капитал, но на свой ред зависи от него. Затова, ако е разбрано своеобразието на тази фигура, вече е недостатъчно да се ограничим с посочване, че метаморфозите $C' \text{—} II'$ и $II \text{—} C$ са, от една страна, функционално определени етапи в метаморфозата на капитала, а от друга страна — брънки от общото стоково обръщение. Необходимо е да се посочат ясно преплитанията на метаморфозите на един индивидуален капитал с метаморфозите на други индивидуални капитали и с онази част на целия продукт, която е предназначена за индивидуално потребление. Затова при анализ на обръщението на индивидуалния промишлен капитал поставяме в основата предимно двете първи форми.

Като форма на отделен индивидуален капитал кръгооборотът $C' \dots C'$ се явява например в земеделието, където сметките се водят от жътва до жътва. Във фигура **II** за изходен пункт служи сеитбата, а във фигура **III** — жътвата, или, както казват физиократите, в първата *avances* (аванси. ред.), във втората — *reprises* (приходи. ред.). Движението на капиталовата стойност във фигура **III** от самото начало е част от движението на общата маса продукти, докато в **I** и **II** движението на C' образува само момент от движението на някой изолиран капитал.

Във фигура **III** наличността на стоки на пазара е постоянна предпоставка на процеса на производство и възпроизводство. Затова, ако се съсредоточи вниманието върху фигура **III**, изглежда, като че всички елементи на процеса на производство се появяват в сферата на сто-

ковото обръщение и се състоят само от стоки. Това едностранчиво разбиране няма предвид елементите на производството, които не зависят от стоковите елементи.

Тъй като в $C'....C'$ изходен пункт е съвкупният продукт (съвкупната стойност), тук излиза, че (ако оставим встрани външната търговия) възпроизводството в разширен мащаб (с предпоставка неизменна производителност) може да се извърши само ако в подлежаща на капитализиране част на принадлежния продукт вече се съдържат веществени елементи на добавъчния производствен капитал; че, следователно, доколкото производството на едната година служи като предпоставка за производство на следващата година или доколкото това производство може да става за една година, едновременно с процеса на простото производство, дотолкова принадлежният продукт непосредствено се произвежда в такава форма, която му позволява да функционира като добавъчен капитал. Увеличената производителност може да увеличи само веществото на капитала, без да повиши неговата стойност; но с това тя образува добавъчен материал за нарастване на стойността.

$C'....C'$ лежи в основата на *Tableau économique* (икономическата таблица. ред.) на Кене и обстоятелството, че той е избрал в противоположност на $II....II'$ (форма, към която изключително се придържа меркантилната система) именно тази форма $C'....C'$, а не $Pr....Pr$, свидетелства за неговия голям и верен усет.

(горе)

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

ТРИТЕ ФИГУРИ НА ПРОЦЕСА НА ОБРЪЩЕНИЕ

Ако обозначим с *Обр* цялостния процес на обръщението, трите фигури могат да бъдат изобразени така:

I. $P—C...Pr...C'—P'$

II. $Pr...Обр...Pr$

III. $Обр...Pr (C')$

Ако вземам и трите форми заедно, всички предпоставки на процеса изглеждат като негов резултат, като произведена от самия него предпоставка. Всеки момент се явява като изходен пункт, преходен пункт и пункт на възвръщане. Цялостният процес се представя като единство на процесите на производство и обръщение. Производственият процес се превръща в посредник на обръщението и обратно.

И трита кръгооборота имат следните общи черти: нарастването на стойността като определяща цел, като движещ мотив. В **I** това е изразено в самата негова форма. Форма **II** започва с *Pr*, със самия процес на нарастване на принадлежната стойност. В **III** кръгооборотът започва със самонараснала стойност и завършва с отново нараснала стойност, дори ако движението се повтаря в същия мащаб.

Доколкото $C—P$ е за купувача $P—C$, а $P—C$ е за продавача $C—P$, обръщението на капитала представлява само обикновена метаморфоза на стоката и важат развитите за нея закони (*книга I, глава III, 2*) относно масата на намиращите се в обръщение пари. Въпреки това, ако не се придържаме към тази формална страна, но по-скоро помислим за действителната връзка между метаморфозите на различните индивидуални капитали, следователно по същество връзката между кръгообръщението на индивидуалните капитали като частични движения на процеса на възпроизводство на съвкупния обществен капитал, тази връзка не може да се обясни с простата смяна между формите, наречени „пари“ и „стоки“.

В постоянно въртящ се кръг всеки пункт е едновременно и изходен пункт, и пункт на възвръщане. Ако прекъснем въртенето, не всеки изходен пункт е пункт на възвръщане. Така ние видяхме, че не само всеки отделен оборот предпоставя другия, но че и повторението на

оборота в една форма предпоставя описването на оборота в други форми. По такъв начин цялото различие се представя като чисто формално или даже чисто субективно различие, съществуващо само за наблюдателя.

Тъй като всеки от тези обръщения се разглежда като отделна форма на движението, в която се намират различни индивидуални промишлени капитали, дотолкова и това различие съществува винаги като индивидуално различие. А в действителност всеки индивидуален промишлен капитал се намира и в трите обръщения едновременно. Трите обръщения, формите на възпроизводство и на трите вида капитал, непрекъснато протичат един до друг. Така например част от капиталовата стойност, функционираща сега като стоков, се превръща в паричен капитал, а друга част в същото време излиза от процеса на производство и влиза в обръщение като нов стоков капитал. Така постоянно се описва кръговата форма $C' \dots C'$; също и двете други форми. Възпроизводството на капитала във всяка от неговите **форми** и във всеки от неговите стадии се извършва също така непрекъснато, както и метаморфозата на тези форми и последователното преминаване през трите стадия. Следователно тук цялостното обръщение е действително диалектическо единство (*борба и единство на противоположностите. бг.ред.*) на трите негови форми.

В нашия анализ предположихме, че цялата капиталова стойност в пълния си размер действа изцяло ту като паричен, ту като производствен, ту като стоков капитал. Така напр. 422-та ф.ст. първо се намира изцяло във вид на паричен капитал, после пак в пълния си размер се превърнаха в производствен, и най-после станаха стоков капитал: прежда на стойност 500 ф.ст. (в това число 78 ф.ст. принадлежна стойност). Различните стадии образуват тук същия брой прекъсвания. Например, докато 422 ф.ст. продължават да са в парична форма, т.е. докато не са извършени покупките $II—C(P+Cn)$, целият капитал съществува и действа само като паричен капитал. Щом се превърне в производствен капитал, той вече не функционира нито като паричен,

нито като стоков. Цялостният процес на неговото обръщение се прекъсва, тъй както, от друга страна, се прекъсва целият процес на неговото производство, когато той е във вид на II или във вид на C' — функционира в един от двата стадия на обръщение. Следователно в този случай оборотът $Pr...Pr$ би представлявал не само периодично възобновяване на производствения капитал, но и прекъсване на неговите функции — прекъсване на производствения процес, — докато не приключи процесът на обръщение; вместо производството да се извършва непрекъснато, то би се извършвало на скокове и би се възобновявало едва след неопределени по продължителност интервали от време, в зависимост от това колко бързо или бавно протичат двата стадия на процеса на обръщение. Така е напр. у китайския занаятчия, който работи само по поръчка на клиенти и прекъсва производствения процес, докато не получи нови поръчки.

В действителност казаното важи за всяка намираща се в движение отделна част на капитала и всички части на капитала последователно извършват това движение. Например 10 000 фунта прежда са седмичният продукт на предач. Тези 10 000 фунта прежда изцяло излизат от сферата на производството и влизат в сферата на обръщението; цялата съдържаща се в тях капиталова стойност трябва да се превърне в паричен капитал и докато тя се намира във форма на паричен капитал, не може отново да влезе в производствения процес; предварително тя трябва да влезе в обръщението и отново да се превърне в елементи на производствения капитал $P+Cn$. Обръщението на капитала е постоянно прекъсване - напускане на един стадий, встъпване в следващ, сваля от себе си една форма, съществува в друга форма; всеки от тези стадии не само определя другия, но в същото време го и изключва.

Но непрекъснатостта е характерен признак на капиталистическото производство и зависи от техническата му основа, макар не винаги да е безусловно постижима. Да видим как става това действителност. Например, докато 10 000 фунта прежда излизат като стоков капитал

на пазара и извършват своето превръщане в пари (били тези пари платежно или покупателно средство, или даже сметни пари), тяхното място в процеса на производство се заема от нов памук, въглища и пр.; следователно тук вече е извършено обратното превръщане от парична и стокова форма във форма на производствен капитал, който започва действие; докато в същото време първите 10 000 фунта прежда се превръщат в пари, по-рано произведените 10 000 фунта прежда преминават вече втория стадий на своето обръщение и отново се превръщат от пари в елементи на производствения капитал. Всички части на капитала последователно извършват процесите на обръщение, намират се едновременно в различните му стадии. Така промишленият капитал, извършвайки непрекъснато свое обръщение, се намира едновременно във всички му стадии и в съответстващи на тях различни функционални форми. За онази част, която за пръв път се превръща от стоков капитал в пари, се открива оборотът $C' \dots C'$, докато за промишления капитал, като за намиращо се в движение цяло, оборотът $C' \dots C'$ е вече преминал. С едната ръка парите се авансират, с другата се получават; откриването на оборота $M \dots M'$ в единия пункт е в същото време възвръщане на пари в друг пункт. Същото е и с производствения капитал.

Затова действителното обръщение на промишления капитал в своята непрекъснатост е не само единство на процеса на обръщение и процеса на производството, но и единство и на трите му обръщения. Но такова единство той може да бъде само доколкото всяка от различните части на капитала може последователно да изминава следващите една след друга фази на обръщение и да преминава от една фаза, от една функционална форма - в друга; доколкото следователно промишленият капитал, като съвкупност на тези части, се намира едновременно в различни фази и функции и по този начин едновременно описва и трите обръщения. Следването на една част след друга зависи тук от съществуването на частите редом една до друга, т.е. от делението на капитала. Така напр. в разчленената фабрична сис-

тема продуктът постоянно се намира в различни степени на процеса на своето образуване и постоянно преминава от една фаза на производство в друга. Тъй като индивидуалният промишлен капитал е определена величина, която зависи от средствата на капиталиста и се определя от известен минимум за всеки отрасъл на промишлеността, то при неговото деление трябва да се съобразяват определени числени пропорции. Величината на наличния капитал определя размерите на процеса на производство, неговите размери определят размера на стоковия и паричния капитал, доколкото те функционират наред с процеса на производство. Съвместното съществуване на разните части на капитала, което определя непрекъснатостта на производството, е възможно обаче само поради движението на частите на капитала, при което те една след друга преминават различните стадии на обръщение. Самото съществуване на едни части на капитала наред с други е само резултат на тяхното следване една след друга. Така например, ако движението $C'—II'$ спре за една част, ако стоката не може да се продаде, обръщението на тази част прекъсва и тя не се замества със средствата за нейното производство; функционалното изменение на следващите части, излизащи като C' от производствения процес, се спъва от техните предшественици. Ако това продължи известно време, производството се ограничава и целият процес спира. Всяко спиране на последователното движение на частите нарушава реда на тяхното съществуване една до друга; всяко спиране в един стадий влече след себе си по-голямо или по-малко спиране в целия оборот не само на онази част на капитала, движението на която е спряло, но и в оборота на целия индивидуален капитал.

Следващата форма, в която се представя процесът, е последователността на фазите: преминаването на капитала в нова фаза зависи от това, че капиталът напуска друга фаза. Затова именно всеки отделен оборот има както за изходен пункт, така и за пункт на възвръщане една от функционалните форми на капитала.

От друга страна, процесът като цяло действително е единство от трите оборота в различни форми, в които намира израз непрекъснатостта на процеса. Цялостното обръщания за всяка функционална форма на капитала се представя като неин специфичен оборот, и при това всеки оборот определя непрекъснатостта на целия процес: кръговото движение на една функционална форма определя кръговото движение на другите. За целия процес на производство, особено за обществения капитал, е необходимо условие процесът на производство да бъде в същото време процес на възпроизводство, а следователно и процес на оборот на всеки от неговите елементи. Различните части на капитала последователно пробягват различните стадии и функционални форми. Благодарение на това всяка функционална форма, макар в нея да намират израз все нови и нови части на капитала, извършва едновременно с другите свой собствен оборот. Една част от капитала, която обаче винаги се изменя, постоянно се възпроизвежда, съществува във вид на стоков капитал, който се превръща в пари; друга част във вид на паричен капитал се превръща в производствен капитал, трета част — във вид на производствен капитал се превръща в стоков капитал. Постоянната наличност на всички три форми се постига чрез това, че целият капитал в своето обръщение преминава именно тези три фази.

Следователно капиталът като цяло едновременно се намира в различни фази, пространствено разположени една до друга. Но всяка част постоянно преминава по ред от една фаза, от една функционална форма в друга и по този път последователно функционира във всички форми. Тъй че тези форми са текущи, чиято едновременност зависи от тяхната последователност. Всяка форма следва след друга и я предшества така, че възвръщането на една част на капитала към една форма зависи от възвръщането на друга част към друга форма. Всяка част непрестанно извършва свой собствен оборот, но в тази форма се намира всеки път друга част на капитала и тези отделни обороти образуват само едновременни и последователни мо-

менти на цялостния процес.

Само в единството на трите обръщания се осъществява непрекъснатост на целия процес вместо изобразената по-горе прекъснатост. Целият обществен капитал винаги притежава тази непрекъснатост и неговият процес винаги е единство на трите оборота.

За индивидуалните капитали непрекъснатостта на възпроизводството понякога повече или по-малко се нарушава. **Първо**, често в различни периоди масите стойност биват разпределени по различни стадии и функционални форми в неравни части. **Второ**, тези части, в зависимост от характера на произвежданата стока, следователно в зависимост от специфичната сфера на производство, в която е вложен капиталът, могат да се разпределят различно. **Трето**, непрекъснатостта може в по-голяма или по-малка степен да се наруши в такива отрасли, които зависят от годишното време — било вследствие на природни условия (земеделие, лов на херинги и пр.), или пък вследствие на условни обстоятелства, като например при така наричаните сезонни работи. Най-редовно и еднообразно протича процесът във фабриката и в минното дело. Но това различие на отраслите не предизвиква различие в общите форми на процеса на обръщение.

Капиталът като **самонарастваща стойност** обхваща не само класовите отношения, не само определен характер на обществото, основано на наемен труд. Капиталът е движение, процес на обръщение в различни стадии и сам на свой ред включва в себе си три различни форми на обръщението. Поради това капиталът може да бъде разбран само като **движение**, а не като нещо в покой. Онези, които разглеждат самостоятелното съществуване на стойността само като абстракция, забравят, че движението на промишления капитал е тази абстракция *in actu (в действие. ред.)*. Стойността преминава тук през различни форми, извършва различни движения, в които тя се запазва, и в същото време нараства, увеличава се. Тъй като тук работим преди всичко само с формата на движението, няма да разглеж-

даме онези революции, които капиталовата стойност може да претърпи в процеса на своето обръщение; обаче е ясно, че въпреки всички революции в стойността капиталистическото производство съществува и може да продължи своето съществуване само докато капиталовата стойност нараства, т.е. докато тя, като стойност, станала самостоятелна, извършва своето обръщение; следователно докато стойностните революции по един или друг начин се преодоляват и неутрализират. Движенията на капитала се явяват като действия на отделния промишлен капиталист по такъв начин, че той функционира като купувач на стоки и труд, като продавач на стоки, като производствен капиталист и следователно със своята дейност обслужва обръщението. Ако се извършва революция в стойността на обществения капитал, може да се случи индивидуалният капитал на даден капиталист да не се справи с преврата и да загине, тъй като той не е в състояние да спази условията на това движение на стойността. Колкото по-резки и чести стават революциите в стойността, толкова повече автоматичното, действащо със силата на стихията природен процес движение на станалата самостоятелна капиталова стойност тържествува над предвидливостта и пресмятанията на отделния капиталист, толкова повече течението на нормалното производство се подчинява на ненормалната спекулация, на толкова по-голяма опасност се подлага съществуването на отделните капитали. По този начин тези периодични революции в стойността потвърждават това, което привидно следва да опровергават: стойността, като капитал, придобива самостоятелно съществуване, което тя запазва и укрепва посредством своето движение.

Това редуване на метаморфозите на намиращия се в движение капитал включва в себе си постоянното изравняване на извършилите се в обръщението изменения на величината на стойността на капитала с първоначалната стойност. Ако придобиването на самостоятелност от стойността по отношение на силата, създаваща стойността, по отношение на работната сила, започва в процеса *II—P* (купуване на ра-

ботна сила) и се осъществява в процеса на производството като експлоатация на работната сила, то това придобиване на самостоятелност от стойността не се появява отново в онова обръщение, в което пари, стока, елементи на производството са само редуващи се форми на капиталовата стойност, извършваща движение, в което предишната величина на стойността се изравнява със сегашната изменена величина на стойността на капитала.

Бейли казва в опровержение на това, че стойността придобива самостоятелно съществуване, което характеризира капиталистическия начин на производство и което той, Бейли, разглежда като; илюзия на някои икономисти, « — стойността е съотношение между едновременно съществуващи стоки, тъй като само такива стоки могат да се разменят една срещу друга.»

Той казва това като аргумент против сравнението на стокови стойности в различни периоди, сравнение, което — щом паричната стойност за всеки период е фиксирана — е равносилно само на съпоставяне на разходите за труд, необходим в различните периоди за произвеждане на стоки от един и същ вид. Това мнение произтича от неговата обща погрешна представа, съгласно която разменната стойност е равна на стойността и формата на стойността е самата стойност; че следователно стокови стойности не могат да се сравняват, ако те активно не функционират като разменни стойности, т.е. ако те не могат реално да се разменят една срещу друга. Следователно той никак не подозира, че стойността функционира като капиталова стойност или като капитал само доколкото тя в различните фази на своето обръщение, които никак не съвпадат по време, а следват една след друга, остава твърдествена сама на себе си и сама със себе си се сравнява.

За да сразглеждаме формулата на обръщението в чист вид, не е достатъчно да се приеме, че стоките се продават по тяхната стойност, но и че това става при равни други условия. Да вземем например формата *Пр...Пр* независимо от всякакви революции в техниката на

производствения процес, които могат да обезценят производствения капитал на определен капиталист; независимо също и от всяко обратно въздействие, което изменението на елементите на стойността на производствения капитал може да окаже върху стойността на наличния стоков капитал, при което тази стойност може да се увеличи или намали, ако има запас от такъв капитал. Нека C' , 10 000 фунта прежда, бъдат продадени по тяхната стойност за 500 ф.ст.; 8440 фунта прежда = 422 ф.ст., заменят съдържащата се в C' капиталова стойност. Но ако стойността на памука, каменните въглища и пр. е пораснала (ние тук не вземаме предвид обикновените колебания на цените), то може би тези 422 ф.ст. ще се окажат недостатъчни, за да възстановят напълно елементите на производствения капитал; необходим е добавъчен паричен капитал — обвързва се паричен капитал. Обратно, ако тези цени падат, освобождава се паричен капитал. Процесът протича напълно нормално само когато стойностните отношения остават постоянни; фактически той се извършва нормално, докато в повторението на обръщението нарушенията се изглаждат; колкото по-големи са нарушенията, толкова по-голям паричен капитал трябва да притежава промишленият капиталист, за да може да изчака тяхното равновесие; и тъй като с развитието на капиталистическото производство се разширяват и мащабите на всеки индивидуален производствен процес, а заедно с това нараства минималната величина на авансирания капитал, това обстоятелство се присъединява към редицата други, по силата на които функцията на промишления капиталист става все повече монопол на отделни или асоциирани крупни парични капиталисти.

Тук ще отбележим, че ако настъпи изменение на стойността на елементите на производство, проявява се разлика между форма $II...II'$, от една страна, и форма $Pr...Pr$ и $C'...C'$, от друга страна.

В $II...II'$, като формула на нововлагания капитал, който отначало е паричен капитал, при спадане на стойността на средствата за производство, като например суровини, спомагателни материали и т.н., за

откриване на предприятия с известни размери ще бъде нужен по-малък разход на паричен капитал от онзи, който е бил необходим преди спадането, тъй като размерите на производствения процес (при неизменящо се равнище на развитие на производителните сили) зависят от масата и размера на средствата за производство, с които може да се справи дадено количество работна сила; но тези размери не зависят нито от стойността на средствата за производство, нито от стойността на работната сила (последната оказва влияние само върху величината на нарастването на стойността). Обратно, ако стойността на онези елементи на производство на стоки, които са елементи на производствения капитал, се повишава, за основаването на предприятие с дадени размери ще бъде нужен повече паричен капитал. И в двата случая се засяга само величината на паричния капитал, който трябва наново да се вложи; в първия случай паричен капитал се оказва в излишък, във втория паричен капитал се обвързва, ако в даден производствен отрасъл прирастът на нови индивидуални промишлени капитали става по обичайния начин.

Обръщенията $Pr \dots Pr$ и $C' \dots C'$ се представят във вид на $P \dots P'$ само доколкото движението на Pr и C' е в същото време натрупване, значи доколкото добавъчно n , пари, се превръща в паричен капитал. Но ако се остави това настрана, изменението на стойността на елементите на производствения капитал се отразява на тях не както на $P \dots P'$; ние и тук не вземаме предвид обратното въздействие, оказано от такова изменение на стойността върху съставните части на капитала, намиращи се в процес на производство. На непосредствено въздействие се подлага в този случай не първоначалният разход, а промишленият капитал, който се намира в процес на своето възпроизводство, а не в свое първо обръщение; влияние се оказва следователно на $C' \dots C' \leftarrow C_n^P$, на обратното превръщане на стоковия капитал в елементи на неговото производство, доколкото тези елементи се състоят от стоки. При спадане на стойността (съответно при спадане на цените) са възможни три случая: процесът на производс-

тво продължава в същите размери; в такъв случай се освобождава част от досегашния паричен капитал и става натрупване на паричен капитал, макар да не е налице нито действително натрупване (производство в разширен мащаб), нито подготвящо го и придружаващо го превръщане на n (принадената стойност) във фонд „натрупване“; или, ако това допускат техническите пропорции, мащабът на производствения процес се разширява повече, отколкото това би станало при предишни условия; или пък се образуват по-значителни запаси от суровини и пр.

При повишаване стойността на елементите, които заместват стоковия капитал, става обратното. Възпроизводството се извършва тогава вече не в неговия нормален размер (напр. работи се по-малко време), или то да продължи в предишния размер, трябва да се вложи добавъчен паричен капитал (обвързване на паричен капитал); или паричният фонд на натрупване, ако има такъв, служи изцяло или отчасти не за разширяване на производствения процес, а за воденето му в предишния мащаб. И тук се обвързва паричен капитал, само че в дадения случай добавъчният паричен капитал се взема не отвън, не от паричния пазар, а от средствата на самия промишлен капиталист.

Но при *Пр...Пр*, *С'...С'* могат да се срещнат обстоятелства, които внасят едно или друго изменение. Така напр., ако нашият памукопредач-фабрикант има голям запас памук (т.е. значителна част от неговия производствен капитал се намира във формата на запас от памук), част от неговия производствен капитал се обезценява вследствие спадане цената на памука; обратно, ако цените се повишат, повишава се стойността на тази част от неговия производствен капитал. От друга страна, ако той е обвързал големи маси стойности във форма на стоков капитал, напр. в памучна прежда, при спадане на цените на памука се обезценява част от неговия стоков капитал, следователно изобщо част от неговия капитал, намиращ се в обръщение; при повишаване цените на памука става обратно. Най-последно в процеса

$C'—II—C \overset{P}{\lt} C_n$ става следното: ако $C'—II$, реализацията на стоковия капитал, е станал преди изменението на стойността на елементите на C , то върху капитала се оказва влияние само, както е посочено в първия случай, а именно, във втория акт на обръщение $II—C \overset{P}{\lt} C_n$; ако пък това става преди завършване на процеса $C'—II$, то при неизменени други условия спадането на цената на памука предизвиква съответно спадане на цената на преждата и, обратно, повишаване цената на памука предизвиква повишаване цената на преждата. Въздействието върху различните отделни капитали, вложени в един и същ производствен отрасъл, може да бъде твърде различно, в зависимост от разните обстоятелства, в които те се намират. Освобождането и обвързването на паричен капитал могат да произлизат и от различия в продължителността на процеса на обръщението, следователно от различия в бързината на обръщението. Обаче това се отнася вече до изучаване на обръщението. Тук ни интересува само действителната разлика между $II...II'$ и двете други форми на процеса на обръщение, което се проявява във връзка с изменението на стойността на елементите на производствения капитал.

В епохата на вече развит, следователно господстващ капиталистически начин на производство, в отсега на обръщението $II—C \overset{P}{\lt} C_n$ по-голямата част от стоките, от които се състои C_n — средствата за производство, сама става чужд функциониращ стоков капитал. От гледна точка на продавача тук се извършва следователно $C'—II'$, превръщане на стоков капитал в паричен капитал. Но това не важи абсолютно. Напротив. В процеса на своето обръщение, в което промишленият капитал функционира или като пари, или като стока, обръщението на промишления капитал — било като паричен, било като стоков капитал — се кръстосва с обръщението на стоки, произведени при най-разнообразни начини на обществено производство, доколкото последните са в същото време стоково производство. Все едно е дали стоките са продукт на производство, основано на робство, или

продукт на производство на селяни (китайци, индийски райоти [дребни арендатори]), на общинно производство (холандска Източна Индия), на държавно производство (като основаното на крепостна зависимост производство, което се срещало в предишни епохи на руската история), или на производството на полудиви ловджийски народи и т.н.; като стоки и пари те противостоят на парите и стоките, в лицето на които се явява промишленият капитал, и влизат в обръщението на последния, както и в обръщението на включващата се в стоковия капитал принадлежна стойност, доколкото тя се изразходва като доход — следователно влизат в двете разклонения на обръщението на стоковия капитал. Характерът на производствения процес, чийто резултат са те, няма значение; като стоки те функционират на пазара и пак като стоки влизат в обръщението на промишления капитал, както и в обръщението на включващата се в него принадлежна стойност. Поради това всеотрядният характер на техния произход, съществуването на пазара като световен пазар, е отличителна черта на процеса на обръщението на промишления капитал. Каквото важи за чуждите стоки, важи и за чуждите пари, както стоковият капитал противостои на парите само като стока, така и тези пари по отношение на него функционират само като пари; парите функционират тук като световни пари.

Но тук е необходимо да отбележим **две неща**.

Първо. Стоките (Cn), щом е изпълнен актът $P—Cn$, престават да бъдат стоки и стават един от начините на съществуване на промишления капитал в неговата функционална форма като Pp (производствен капитал). Но с това следите на техния произход се заличават; те продължават да съществуват само като форми на съществуване на промишления капитал, те са включени в състава на промишления капитал. Обаче за тяхното възстановяване е необходимо възпроизводството им и дотолкова капиталистическият начин на производство зависи от начини на производството, които лежат във неговия стадий на развитие. Но тенденция на капиталистическия начин на производство е по възможност да превръща всяко производство в стоково

производство; главното му средство за това е тъкмо въвличането на тези начини на производство в неговия процес на обръщение; а самото развито стоково производство е капиталистическо стоково производство. Проникването на промишления капитал навсякъде ускорява това превръщане, а заедно с него и превръщането на всички непосредствени производители в **наемни работници**.

Второ. Стоките, които влизат в процеса на обръщение на промишления капитал (тук спадат и необходимите средства за живот, в които се превръща за възпроизводството на работната сила променливият капитал, след като той е изплатен на работниците), какъвто и да е техният произход, каквато и да е обществената форма на създалия ги производствен процес, противостоят на самия промишлен капитал вече във форма на стоков капитал, на стоково-търговски или търговски капитал; а той по самата си природа обхваща стоки, произведени при всякакви начини на производство.

Както капиталистическият начин на производство изисква голям мащаб на производство, така той необходимо изисква и голям мащаб на пласмент, следователно изисква продажба на търговец, а не на отделни потребители. Доколкото самият потребител е производствен потребител, т.е. промишлен капиталист, доколкото следователно промишленият капитал от един производствен отрасъл доставя средства за производство за друг производствен отрасъл, дотолкова се извършва (във форма на поръчка и т.н.) и непосредствена продажба на стоки от един капиталист на много други. Всеки промишлен капиталист е поради това непосредствен продавач, свой собствен търговец, какъвто впрочем той е и когато продава стоката си на друг търговец.

Стоковата търговия като функция на търговския капитал зависи от капиталистическото производство и стоковата търговия все повече се развива с развитието на капиталистическото производство. Следователно, илюстрирайки отделните страни на капиталистическия процес

на обръщение, ние наблюдаваме необходимост от стокова търговия; обаче общият анализ на капиталистическия процес на обръщение показва, че се изисква пряка продажба без посредничество на търговец, защото то замъглява различни моменти на движението.

Да се обърнем към Сисмонди, който представя нещата донякъде наивно:

«В търговията е зает също значителен капитал, който на пръв поглед не изглежда част от онзи капитал, за развитието на който писахме по-горе. Стойността на сукното, което изпълва магазините на търговеца на сукно, изглежда нещо различно от онази част на годишното производство, което богатият дава на бедния във вид на заплата, за да работи. Между това търговският капитал само е заместил онзи, за който досега говорихме. С цел колкото може по-добре да се изясни развитието на богатството, ние проследихме това развитие от момента на неговото [на богатството] възникване до момента на потреблението. Капиталът, зает например в производство на сукно, ни изглеждаше винаги еднакъв, разменен срещу доход на потребителя, той се делеше само на две части: едната от тях във форма на печалба е доход на фабриканта, другата като работна заплата за времето, през което работниците са изработвали сукното, е доход на работника.

Обаче скоро разбрали, че за всички било по-изгодно; ако различните части на този капитал се заместват взаимно, така че ако за целия стокооборот между фабриканта и потребител са достатъчни сто хиляди екю, те се разпределят равномерно между фабрикан, търговец на едро и търговец на дребно. Първият може сега с помощта на една трета от капитала да произведе същото количество стока, което по-рано е произвеждал с помощта на целия капитал, защото сега, в момента, когато продуктът е изработен, намира много по-бързо търговеца като купувач, отколкото би намерил потребителя. Капиталът на търговеца на едро от своя страна се възстановява много по-бързо чрез капитала на търговеца на дребно... Разликата между сумата на авансираната заплата и покупната цена, заплащана от последния потребител, е печалбата на капитала. Тя се разпределяла между фабрикан, търговец на едро и търговец на дребно, откак те разпределили своите функции помежду си. Резултатите се оказ-

ват същите, макар сега да участвуват три лица и три вида капитал вместо един.» («Nouveaux Principes» I, стр. 139, 140).

«Всички те» (търговците) «косвено участвували в производството; защото производството с цел потребление, не може да се смята за завършено, преди да доведе продукта до потребителя.» (пак там, стр. 137).

При разглеждане на общите форми на обръщението и изобщо в цялия този Втори том ние под пари подразбираме метални пари, като изключваме както символичните пари, простите стойностни знаци, представляващи само специалитет на известни държави, така и кредитните пари, които още не сме разгледали. Такава е, **първо**, историческата последователност; кредитните пари не играят никаква или само незначителна роля в първоначалния период на капиталистическото производство. **Второ**, необходимостта от такава последователност теоретично се обосновава от това, че всички критически изследвания относно обръщението на кредитните пари, каквито изследвания са извършвани досега, са ни заставяли отново и отново да се връщаме към разглеждане на това, как биха изглеждали нещата въз основа на чисто металното обръщение. Не трябва обаче да забравяме, че металните пари могат да функционират и като покупателно средство, и като платежно средство. За опростяване в този II том ние, общо взето, ги вземаме само в първата функционална форма.

Процесът на обръщение на промишления капитал, който е само част от процеса на неговия индивидуален оборот, се определя от развитите по-рано (том I, глава III) общи закони, доколкото той е само редица актове в пределите на общото стоково обръщение. Едно и също количество пари, например 500 ф.ст., въвлича последователно в обръщение толкова повече промишлени капитали (или индивидуални капитали, намиращи се във форма на стокови капитали), колкото по-бързо се обръщат парите, колкото по-бързо следователно всеки отделен капитал преминава редицата свои стокови или парични метаморфози. Благодарение на това една и съща маса капиталова стойност изисква за своето обръщение толкова по-малко пари, колкото

повече парите функционират като платежно средство - следователно в колкото по-голяма степен при заместването например на стоковия капитал със средства за неговото производство трябва да се заплаща само разликата и колкото по-кратки са платежните срокове при изплащане например на заплатата. От друга страна, ако приемем, че бързината на обръщението и всички други обстоятелства са неизменни, масата на парите, които трябва да се обръщат като паричен капитал, се определя от сумата на стоковите цени (цената, умножена на масата на стоките) или, ако са дадени масата и стойностите на стоките, от стойността на самите пари.

Но законите на общия стокооборот важат само доколкото процесът на обръщението на капитала образува редица актове на просто обръщение, а не доколкото тези актове са функционално определени етапи на обръщението на индивидуални промишлени капитали.

За да си изясним това, най-добре ще бъде да разгледаме процеса на обръщението в неговата непрекъсната взаимовръзка, какъвто той се явява в двете форми:

$$\text{II)} \\ \text{Pr} \dots C' \left\{ \begin{array}{l} C - \\ - \text{Pr}' \end{array} \right\} \left\{ \begin{array}{l} \text{II} - C <^P \\ n - c \end{array} \right. \text{Cn} \dots \text{Pr} (\text{Pr}')$$

$$\text{III)} \\ C' \left\{ \begin{array}{l} C - \\ - \text{Pr}' \end{array} \right\} \left\{ \begin{array}{l} \text{II} - C <^P \\ n - c \end{array} \right. \text{Cn} \dots \text{Pr} \dots C'$$

Процесът на обръщението (бил той във вид на $C—II—C$ или във вид на $II—C—II$), като редица актове на обръщение изобщо, представлява само двете противоположни редици стокови метаморфози, от които всяка отделна метаморфоза на свой ред изисква противоположна метаморфоза на чуждата стока или на чуждите пари, проти-

востоящи на дадена стока.

Имаме $C—II$ от страна на стокoprитежателя, но $II—C$ е от страна на купувача; първата метаморфоза на едната стока в $C—II$ е втора метаморфоза на другата стока, която е във вид на II ; обратно става при $II—C$. Следователно онова, което беше показано по отношение на преплитането на стокoвата метаморфоза на единия неин стадий с метаморфозата на друга стока на друг стадий, важи и за обръщението на капитала, доколкото капиталистът функционира като купувач и продавач, а неговият капитал поради това функционира като пари, противостоящи на чужда стока, или като стока, противостояща на чужди пари. Но това преплитане не е в същото време израз на преплитането на метаморфозите на капиталите.

Първо, както видяхме, $II—C$ (Cn) може да е преплитане на метаморфозите на различни индивидуални капитали. Например преждата, стоковият капитал на фабриканта-памукопращач, отчасти се замества с въглища. Част от неговия капитал се намира в парична форма и от нея се превръща в стокова форма, докато капиталът на капиталистическия каменовъглищен промишленник се намира в стокова форма и поради това се превръща в парична форма; един и същ акт на обръщението тук представлява противоположни метаморфози на два (принадлежащи към различни производствени отрасли) промишлени капитали, следователно представлява преплитане на редица метаморфози на тези капитали. Обаче, както видяхме, Cn , в което се превръща II , не трябва непременно да бъде стоков капитал в категоричния смисъл, т.е. функционална форма на промишлен капитал, стоков капитал, който е произведен от капиталист. Тук винаги има на едната страна $II—C$, на другата страна $C—II$, но не винаги има преплитане на метаморфози на капиталите. По-нататък, $II—P$ (купена работна сила), никога не е преплитане на метаморфози на капиталите, тъй като макар и работната сила да е стока на работника, тя става капитал само след като е продадена на капиталиста. От друга страна, II' в процеса $C'—II'$ не трябва да бъде непременно превърнатата

форма на стоков капитал; то може да бъде осребряване на стоката работна сила (заплата) или на продукт, произведен от самостоятелен работник, от роб, крепостен селянин, община.

Второ, за изпълнение на функционално определената роля, която играе всяка метаморфоза, извършваща се в процеса на обръщение на индивидуалния капитал, съвсем не е необходимо тази метаморфоза да съответствува на противоположна метаморфоза в обръщението на друг капитал — като, разбира се, приемаме, че цялото производство на световния пазар е капиталистическо. Например в обръщението *Пр...Пр II'*, което осребрява *C'*, може да бъде на страната на купувача само осребряване на негова принадлежна стойност (ако стоката е предмет на потребление); или в *II'—C' < C_n^P* (където следователно капиталът влиза вече натрупан) *II'* за продавача на *C_n* може да встъпи в обръщение на неговия капитал само като възстановяване на авансирания от него капитал или дори и съвсем да не встъпи в обръщението на неговия капитал, ако *II'* се отклонява от последния като изразходван доход.

Следователно въпросът, как се заместват взаимно в процеса на обръщение различните съставни части на целия обществен капитал, по отношение на който отделните капитали са само самостоятелно функциониращи съставни части, този въпрос — било че става дума за капитала или за принадлежната стойност — не се разрешава с изследването на простите преплитания на метаморфозите на стоковото обръщение, които са общи както за обръщението на капитала, така и за всяко друго стоково обръщение, което изисква друг метод на изследване. При това досега се задоволяват с фрази, които, ако се анализират по-отблизо, не съдържат нищо освен неопределени представи, заимствани само от изследването на такива преплитания на метаморфози, които са свойствени на всяко стоково обръщение.

(горе)

Натурално, парично и кредитно стопанство

Една от най-осезателните особености на процеса на обръщение на промишления капитал, а следователно и на капиталистическото производство, е обстоятелството, че, от една страна, елементите, образувачи производствения капитал, идват от стоковия пазар и трябва постоянно да се възобновяват от стоковия пазар, постоянно да се купуват като стоки, а, от друга страна, продуктът на трудовия процес излиза от този процес като стока и всеки път трябва отново да се продава като стока. Да сравним например съвременния фермер от Долна Шотландия с континенталния дребен селянин от стария тип. Първият продава целия свой продукт и поради това трябва да възстанови на пазара всички негови елементи, дори семената; вторият непосредствено консумира много голяма част от своя продукт, колкото е възможно по-малко купува и продава и, доколкото е възможно, сам си изработва оръдията, облеклото и пр.

На това основание натуралното стопанство, паричното стопанство и кредитното стопанство са противопоставяни едно на друго като три характерни икономически форми на движението на общественото производство.

Първо, тези три форми съвсем не са равностойни фази на развитието. Самото така наричано кредитно стопанство е само форма на паричното стопанство, доколкото двете означения изразяват функции на обмяната или начини на обмяна между самите производители. В развитото капиталистическо производство паричното стопанство е само като основа на кредитното стопанство. Така че паричното стопанство и кредитното стопанство съответствуват само на различни стъпала на развитие на капиталистическото производство, но съвсем не са различни, самостоятелни форми на обмяната в противоположност на натуралното стопанство. Със също такава право би могло на

тези две форми да се противопоставят като равностойни твърде различните форми на натуралното стопанство.

Второ, тъй както в категориите: парично стопанство, кредитно стопанство, се подчертава и се взема като отличителен признак не стопанството, т.е. не самият производствен процес, а съответстващият на стопанството начин на обмяна между различни агенти на производство, или между производители, същото би следвало да се направи и при разглеждане на първата категория. Следователно вместо натурално стопанство би се получило разменно стопанство. Напълно затвореното натурално стопанство, например перуанската държава на инките, не би попаднало под нито една от тези категории.

Трето, паричното стопанство е свойствено на всяко стоково производство и продуктът се явява като стока в най-различни обществени производствени организми. Следователно отличителна черта на капиталистическото производство биха били в този случай само размерите, в които продуктът се произвежда като стока, като предмет на търговия, следователно и размерите, в които образуващите този продукт елементи трябва отново като предмети на търговията, като стоки, да влязат в онова стопанство, от което излиза продуктът.

В действителност капиталистическото производство е стоково производство, станало всеобща форма на производството; но то е такава и със своето развитие става все повече такава само защото тук самият труд се явява като стока, защото работникът продава труда, т.е. функцията на своята работна сила, и при това, както приемаме, продава я по нейната стойност, определяна от разходите за нейното възпроизводство. В степента, в която трудът става наемен труд, производителят става промишлен капиталист; поради това капиталистическото производство (следователно и стоковото производство) се проявява в пълния си обем едва когато и непосредственият селски производител е наемен работник. В отношението между капиталист и наемен работник паричното отношение, отношението на купувач и продавач,

става отношение, присъщо на самото производство. Но това отношение в основата си почива на обществения характер на производството, а не на начина на размяната; **обратно**, размяната произтича от обществения характер на производството. Впрочем, на буржоазния кръгозор, при който цялото внимание се поглъща от правенето на сделчици, съответства възгледът, че не характерът на начина на производство служи за основа на съответстващия му начин на обмяна, а обратно. ***8)**

(горе)

Уравновесяване на търсенето и предлагането

Капиталистът хвърля в обръщение по-малко стойности в парична форма, отколкото изтегля от него, защото той хвърля в него повече стойности в стокова форма, отколкото е изтеглил оттам в стокова форма. Доколкото той функционира само като олицетворение на капитала, т.е. доколкото изпълнява функции на промишлен капиталист, неговото предлагане на стокови стойности винаги е по-голямо от неговото търсене на стокови стойности. В това отношение, ако неговото търсене и предлагане биха се покривали взаимно, това би означавало, че неговият капитал не расте по стойност; капиталът не би функционирал като производствен капитал, който би се превръщал в стоков капитал, неувеличен с принадлежна стойност; през време на производствения процес той не би извличал от работната сила принадлежна стойност в стокова форма, следователно въобще не би функционирал като капитал. Капиталистът действително трябва «да продава по-скъпо, отколкото е купил»; но той успява да направи това само защото чрез капиталистическия производствен процес превръща купената от него по-евтина стока — тъй като е с по-малка стойност — в стока с по-голяма стойност, следователно в по-скъпа стока. Той продава по-скъпо не защото продава своята стока над нейната стойност, а защото продава стока с такава стойност, която е по-висока от сумата на стойността на елементите на нейното производство.

Нормата, в която капиталистът получава от своя капитал прираст на стойността, е толкова по-голяма, колкото по-голяма е разликата между неговото предлагане и неговото търсене, т.е. колкото онази стокова стойност, която той предлага, е в повече от стоковата стойност, за която той предявява търсене. Неговата **цел не е търсенето и предлагането да се уравнисяват взаимно, а да не се уравнисяват, неговото предлагане да покрива с излишък неговото търсене.**

Онова, което важи за отделния капиталист, важи и за капиталистическата класа.

Доколкото капиталистът само олицетворява промишления капитал, неговото търсене се състои само от търсене на средства за производство и работна сила. Неговото търсене на Cn , разглеждано откъм стойността, е по-малко от авансирания от него капитал; той купува средства за производство на по-малка стойност от стойността на неговия капитал, а поради това на още по-малка стойност, отколкото е стойността на стоковия капитал, който той доставя на пазара.

Колкото се отнася до неговото търсене на работна сила, то откъм неговата стойност се определя от отношението на неговия променлив капитал към целия му капитал, следователно $= v:K$, и поради това търсенето на работна сила в капиталистическото производство нараства в относително по-малка степен от търсенето на средства за производство. Капиталистът във все по-голяма степен става повече купувач на Cn , отколкото на P .

Тъй като работникът превръща своята работна заплата предимно в средства за живот, и то главно в необходими средства за живот, търсенето на работна сила от страна на капиталиста косвено е в същото време търсене на предмети за потребление, които влизат в потреблението на работническата класа. Но това търсене е равно на v , нито един атом повече (ако работникът прави спестявания от работната си

заплата — всякакви кредитни отношения ние по необходимост оставаме тук настрана, — това значи, че той превръща част от работната си заплата в съкровище и **pro tanto** (в такава степен. ред.) вече не се явява като търсец, като купувач). Максималната граница на търсенето от страна на капиталиста е $= K = c+v$, а предлагането от страна на същия $= c+v+m$, следователно, ако съставът на неговия стоков капитал е $= 80c+20v+20m$, то неговото търсене $= 80c+20v$, т.е. търсенето, разглеждано откъм неговата стойност, е с $\frac{1}{5}$ по-малко от предлагането. Колкото по-голямо е процентното отношение на произведената от него маса на m (нормата на печалбата), толкова търсенето от страна на капиталиста става по-малко от неговото предлагане. Макар че търсенето на работна сила от страна на капиталиста, а косвено и търсенето на необходими средства за живот, с прогресирането на производството прогресивно намалява в сравнение с неговото търсене на средства за производство, все пак не следва, от друга страна, да се забравя, че неговото търсене на Cn е винаги по-малко от неговия капитал. По този начин неговото търсене на средства за производство неизбежно е винаги по-малко по стойност от стоковия продукт на капиталиста, който му доставя тези средства за производство и който работи с равен капитал и при равни други условия. Обстоятелството, че в действителност е налице не един капиталист, а много капиталисти, никак не изменя нещата. Да приемем, че неговият капитал е 1000 ф.ст., постоянната част на капитала $= 800$ ф.ст.; в такъв случай неговото търсене, предявявано към всички капиталисти $= 800$ ф.ст.; а те всички заедно със своите 1000 ф.ст. (колкото и да се пада от тази сума на всеки от тях поотделно и каквато и част от целия негов капитал да съставя сумата, която се пада на всекиго) доставят, при равна норма на печалбата, средства за производство на стойност 1200 ф.ст.; следователно неговото търсене покрива само $\frac{2}{3}$ от тяхното предлагане, а цялото негово собствено търсене се равнява по стойност само на $\frac{4}{5}$ от неговото собствено предлагане.

Сега ние трябва още, избързвайки напред, да разгледаме мимо-

ходом оборота на капитала. Да приемем, че целият капитал на даден капиталист = 5000 ф.ст., от които 4000 ф.ст. са основен капитал и 1000 ф.ст. — оборотен; съгласно предишната предпоставка, тези $1000 = 800_c + 200_v$. За да се обърне целият негов капитал един път в годината, неговият оборотен капитал трябва да се обърне пет пъти в годината; в такъв случай неговият стоков продукт = 6000 ф.ст., следователно с 1000 ф.ст. повече от авансирания от него капитал, което пак дава също такова **отношение** на принадлежната стойност, както и по-рано: $5000K:1000_m = 100_{(c+v)}:20_m$. Така че този оборот нищо не изменя в отношението на цялото търсене от страна на капиталиста към цялото негово предлагане: **цялото** капиталистическо **търсене** си остава с $\frac{1}{5}$ по-малко от **цялото** капиталистическо **предлагане**.

Нека допуснем, че неговият основен капитал трябва да се възобновява всеки 10 години. Следователно капиталистът амортизира годишно $\frac{1}{10} = 400$ ф.ст. Поради това той има сега стойност само от 3600 ф.ст. в основен капитал + 400 ф.ст. в пари. Ако има нужда от ремонт и този ремонт не превишава средните размери, разходът за него не е нищо друго освен влагане на капитал, което капиталистът прави едва по-късно. Ние можем да гледаме на работата така, като че капиталистът, определяйки **стойността** на вложения от него капитал, доколкото **тя** влиза в годишния стоков продукт, от самото начало би включвал в нея разходи за ремонт, така че и те да се съдържат в амортизацията, равна на $\frac{1}{10}$ от капиталовата стойност. (Ако в действителност нуждата му от ремонт е под средната, това е за него изгода, а ако е по-голяма - загуба. Но за цялата класа на капиталистите, заети в един и същ отрасъл на промишлеността, такива изгоди и загуби се уравнисяват.) Във всеки случай, макар неговото годишно търсене при един оборот в годината на целия негов капитал да си остава равно на 5000 ф.ст., т.е. да се равнява на неговата първоначално авансирана капиталова стойност, това търсене по отношение на оборотната част на капитала се увеличава, а по отношение на основната част на капитала постоянно намалява.

Да преминем сега към възпроизводството. Да приемем, че капиталистът лично потребява цялата принадлежна стойност n и превръща отново в производствен капитал само такава величина, като първоначалния капитал K . В такъв случай търсенето от страна на капиталиста по стойност е равно на неговото предлагане. Но не по отношение на движението на неговия капитал; като капиталист той предявява търсене само в размер на $\frac{4}{5}$ от своето предлагане (по величина на стойността); $\frac{1}{5}$ той потребява като **не**капиталист, не във функцията си на капиталист, а за свои лични потребности или удоволствия.

Неговата сметка в процентни числа е такава:

Търсенето му като капиталист = 100,	предлагането = 120
Търсенето му като бонвиван = 20,	предлагането = ----

Сума на търсенето = 120, на предлагането = 120

Тази предпоставка е равнозначна на предпоставката, че капиталистическото производство не съществува, а поради това не съществува и самият промишлен капиталист; предпоставката, че движещ мотив е **насладата** (*тук Маркс е употребил думата «Genuß», която има значение и на ползване, употреба, консумация. ред.*), а не самото обогатяване, премахва самата основа на капитализма.

Но тя е и технически невъзможна. Капиталистът не само трябва да образува резервен капитал, за да се осигури срещу колебания на цените и да има възможност да изчаква най-благоприятни конюнктури за купуване и продаване; той трябва да натрупва капитал, за да разшири по такъв начин производството и да внедри технически усъвършенствания в своя производствен организъм.

За да натрупва капитал, той трябва преди всичко да изтегля от обръщение известна част от принадлежната стойност в парична форма, която се оттича при него от обръщението, и да я увеличава като съкровище, докато тя не достигне размери, позволяващи разширяване

на старото предприятие или да се открие ново наред със старото. Докато продължава образуването на съкровище, то не увеличава търсенето от страна на капиталиста; парите са демобилизирани; те не изтеглят от стоковия пазар никакъв еквивалент във вид на стока срещу паричния еквивалент, който е изтеглен от пазара срещу доставената в него стока.

Кредитът тук се оставя настрана; а към кредита се отнасят случаи, когато капиталистът внася пари в размера на тяхното натрупване на текуща сметка в банката срещу лихва.

(горе)

ГЛАВА ПЕТА

ВРЕМЕ НА ОБРЪЩЕНИЕТО

Движението на капитала през сферата на производството и двете фази на сферата на обръщението се извършва, както видяхме, последователно по време. Продължителността на неговото пребиваване в сферата на производството образува времето на неговото производство, продължителността на пребиваването в сферата на обръщението — времето на неговата циркулация или обръщение. Поради това цялото време, за което капиталът извършва своя оборот, се равнява на сумата от времето на производството и времето на обръщението.

Времето на производството естествено обхваща периода на трудовия процес, но той не обхваща цялото време на производството. Спомняме си преди всичко, че част от постоянния капитал съществува във вид на средства на труда, като например машини, постройки и т.н., които до края на живота си служат в едни и същи повтарящи се отново и отново трудови процеси. Периодичното прекъсване на трудовия процес, например нощем, макар и да прекъсва функционирането на тези средства на труда, не прекъсва тяхното пребиваване в мястото на производството. Те продължават да остават там не само

когато функционират, но и когато не функционират. От друга страна, капиталистът трябва да има наличност от известен запас от суровини и спомагателни материали, за да може производственият процес за повече или по-малко продължително време да протича в предварително определен мащаб, независимо от случайностите на всекидневното пазарно търсене и предлагане. Този запас от суровини и т.н. се потребява производствено само постепенно, малко по малко. Оттук произтича различието между времето на неговото производство*9) и времето на неговото функциониране. Следователно времето на производство за средства за производство обхваща **1)** времето, през което те функционират като средства за производство, т.е. служат в производствения процес; **2)** паузите, през които производственият процес, а следователно и функционирането на включените в него средства за производство, прекъсва; **3)** времето, през което те, макар да са налице като условия на процеса, следователно да представляват вече производствен капитал, все пак още не са влезли в производствения процес.

Разгледаното досега различие е всеки път различие между време на пребиваване на производствения капитал в сферата на производството и време на неговото пребиваване в **процеса** на производството. Но самият производствен процес може да предизвиква прекъсвания на трудовия процес, а оттук и на времето на труда, да предизвиква интервали, когато върху предмета на труда въздействат физически процеси без прилагане на човешки труд. Производственият процес, а поради това и функционирането на средствата за производство, в дадения случай продължава, макар трудовият процес, а следователно и функционирането на средствата за производство като средства на труда, да са прекъснати. Ние виждаме това при зърното, което е посято, при виното, което ферментира във винарската изба, при материала на труда в много манифактури, като например в кожарските заводи, където този материал се подлага на химически процеси. **Времето** на производството тук е по-голямо от времето на труда.

Разликата между двете е в излишъка от време за производство над времето на труда. Този излишък винаги зависи или от това, че производственият капитал скрито се намира в сферата на производството, без да функционира в самия производствен процес, или от това, че той функционира в производствения процес, но не се намира в трудов процес.

Онази част от скрития (*потенциалния, латентния. бг.ред.*) производствен капитал, която е приготвена само като условие за производствения процес, като например памук, въглища и т.н. в предачното заведение, не действа нито като фактор за създаване на продукт, нито като фактор за създаване на стойност. Тази част от скрития производствен капитал е неизползван капитал, макар неговото неизползване да служи като необходимо условие за непрекъснато протичане на производствения процес. Постройките, апаратите и пр., необходими като хранилища на производствения запас (на скрития капитал), са условия на производствения процес и поради това са съставни части на авансирания производствен капитал. Те изпълняват своята функция като пазители на съставните части на производствения капитал в предварителния стадий. Доколкото в този стадий са необходими трудови процеси, те оскъпяват суровия материал и пр., но те са производствен труд и създават принадена стойност, защото част от този труд, както и от всеки друг наемен труд, не се заплаща. Нормалните прекъсвания на целия производствен процес, следователно интервалите, през които производственият капитал не функционира, не произвеждат нито стойност, нито принадена стойност. Оттук произтича стремежът за въвеждане на нощна смяна (Том I, глава VIII, 4). Такива интервали във времето на труда, през които предметът на труда трябва да премине през самия производствен процес, не създават нито стойност, нито принадена стойност; но те са условие за създаване на продукта, съставна част от неговия живот, представляват процес, през който той трябва да премине. Стойността на апаратите и пр. се пренася върху продукта съответно на цялото онова време, в

течение на което те функционират; продуктът е преведен в този стадий на производството от самия труд, и използването на тези апарати е условие за производството в същата степен, както превръщането в прах на част от памука, която не влиза в продукта, но въпреки това пренася върху него своята стойност. Другата част на скрития капитал, като например постройки, машини и пр., т.е. средствата на труда, функционирането на които се прекъсва само от нормалните паузи на производствения процес — ненормалните прекъсвания вследствие на съкращаване на производство, кризи и пр., са чисти загуби — тази част на скрития капитал присъединява към продукта своята стойност, макар и да не влиза в създавания продукт; цялата стойност, която тази част прибавя към продукта, се определя от нейната средна трайност; тя загубва стойност поради това, че загубва потребителна стойност както през времето на функциониране, така и през време на застой.

Най-сетне, стойността на постоянната част на капитала, която продължава да се намира в производствен процес, въпреки прекъсване на трудовия процес, отново се появява в резултата на производствения процес. Средствата за производство са поставени тук от самия труд в такива условия, при които те от само себе си преминават през известни естествени процеси, в резултат на които се получава определен полезен ефект или изменение на формата на тяхната потребителна стойност. Трудът винаги пренася стойността на средствата за производство върху продукта, доколкото той ги потребява действително целесъобразно като средства за производство. Нещата никак не се изменят от това, дали трудът за постигане на този ефект непрекъснато трябва да въздейства върху предмета на труда с помощта на средствата на труда, или той трябва само да даде тласък, като постави средствата за производство в такива условия, благодарение на които без по-нататъшно съдействие на труда, вследствие на природни процеси те от само себе си претърпяват предварително набелязано видоизменение.

На каквото и да се основава излишъкът от производствено време над времето на труда — било на това, че средствата за производство образуват само скрит (*потенциален, латентен. ред.*) производствен капитал, следователно намират се още на прага на действителния производствен процес, или на това, че през време на производствения процес тяхното собствено функциониране се прекъсва от паузи в този процес, или, най-после, на това, че самият производствен процес създава прекъсвания на трудовия процес — нито в един от тези случаи средствата за производство не функционират така, че да изразходват труд. Щом не изразходват труд, те не изразходват и **принаден** труд. Поради това стойността на производствения капитал не нараства, докато той се намира в такава част от своето производствено време, която стойност съставлява излишък над времето на труда, колкото и неотделимо да е извършването на процеса на нарастване на стойността от тези негови паузи. Ясно е, че колкото повече съвпадат времето на производство и времето на труд, толкова по-голяма е производителността и нарастването на стойността на даден производствен капитал в даден интервал от време. Оттук произтича тенденцията на капиталистическото производство, колкото може повече да се намали излишъкът от време на производството над времето на труда. Но макар производственото време на капитала и да се отклонява от времето на труда, все пак то винаги съдържа в себе си последното и излишъкът на първото над второто е дори условие за производствения процес. Следователно времето за производство винаги представлява онова време, през което капиталът произвежда потребителни стойности и нараства по стойност, т.е. функционира като производствен капитал, макар времето на производството да съдържа в себе си и онова време, когато капиталът или се намира в скрито (*потенциално, латентно. ред.*) състояние, или произвежда, без да нараства по стойност.

В сферата на обръщението капиталът се намира във вид на стоков капитал и на паричен капитал. Двата процеса на неговото обръщение

се състоят в това, че той се превръща от стокова форма в парична форма и от парична - в стокова форма. Обстоятелството, че превръщането на стоката в пари е тук в същото време реализация на включената в стоката принадлежна стойност и че превръщането на парите в стока е в същото време превръщане или обратно превръщане на капиталовата стойност във форма на елементи на нейното производство, нищо не изменя от факта, че тези процеси като процеси на обръщението са процеси на простата метаморфоза на стоки.

Времето на обръщението и времето на производство взаимно се изключват. През времето на своето обръщение капиталът не функционира като производствен капитал и поради това не произвежда нито стока, нито принадлежна стойност. Ако разглеждаме оборота в най-простата форма, когато цялата капиталова стойност всеки път наведнаж преминава от една фаза в друга, очевидно е, че производственият процес, а следователно и самонарастването на стойността на капитала, прекъсва, докогато трае времето на обръщение, и че в зависимост от продължителността му процесът на производство ще се възобнови по-бързо или по-бавно. Ако различните части на капитала, напротив, извършват обръщение една след друга така, че оборотът на цялата капиталова стойност да се извършва последователно в оборота на нейните съставни части, ясно е, че колкото по-дълго е постоянното пребиваване на съставните части на капиталовата стойност в обръщението, толкова по-малка ще бъде онази нейна част, която постоянно функционира в производството. Поради това разширяването и съкращаването на времето на обръщението играе роля на отрицателен предел за съкращаване или разширяването на времето на производство или на степента, в която капитал с дадена величина функционира като производствен капитал. Колкото повече метаморфозите на обръщението на капитала са само мислени, т.е. колкото повече времето на обръщението = 0 или клони към 0 , толкова повече функционира капиталът, толкова по-висока става неговата производителност (ефективност) и самонарастването на неговата

стойност. Ако например капиталистът работи по поръчка, така че му се заплаща при доставката на продукта, и ако заплащането става в собствените му средства за производство, времето на обръщението клони към нула.

И така, времето на обръщение на капитала изобщо ограничава времето на неговото производство, а поради това и процеса на нарастване на стойността. И при това то ограничава този последния процес пропорционално на продължителността на времето на обръщение. А тази продължителност може да нараства или намалява в твърде различна степен и затова в твърде различна степен може да ограничава производственото време на капитала. Но политическата икономия вижда само **външната проява**, именно само влиянието на времето на обръщение върху процеса на нарастването изобщо на капитала по стойност. Това отрицателно влияние тя приема за положително, защото неговите последици са положителни. Тя толкова повече се хваща за тази външна страна, тъй като тя като че ли доставя доказателство, че капиталът притежава мистичен източник на самонарастване на стойността, независим от неговия производствен процес, а поради това и от експлоатацията на труда, и че този източник води началото си от сферата на обръщението. По-късно ще видим как дори научната политическа икономия позволява да бъде заблудена от тази външна страна, Тази външна страна, както също ще бъде показано, намира подкрепа в различни явления: 1) В капиталистическия начин на изчисляване на печалбата, при който отрицателната причина фигурира като положителна, тъй като за капиталите, намиращи се в различни сфери на приложение, в които е различно само времето на обръщение, по-продължителното време на обръщение действа като основание за повишаване на цените — с една дума, като едно от основанията при изравняване на печалбите. 2) Времето на обръщение образува само момент във времето на оборота; а последното включва в себе си времето на производство, респ. времето на възпроизводство. Това, което всъщност се дължи на производст-

во, наглед се дължи на времето на обръщение. 3) Превръщането на стоките в променлив капитал (в заплата) предпоставя предварителното им превръщане в пари. Следователно при натрупване на капитал превръщането в добавъчен променлив капитал става в сферата на обръщение или се извършва във време на обръщение. Поради това **изглежда**, че станалото натрупване дължи произхода си на обръщението.

В сферата на обръщението капиталът — в една или друга последователност — преминава през двете противоположни фази *C—II* и *II—C*. Времето на неговото обръщение се разпада следователно също на две части: на време, което му е нужно, за да се превърне от стока в пари, и на време, което му е нужно, за да се превърне от пари в стока. Още от анализа на простото стоково обръщение („Капиталът“, Том I, Глава III) е известно, че *C—II*, продажбата, е най-трудната част от неговата метаморфоза и поради това, при обикновени условия, съдържа по-голяма част от времето на обръщение. Стойността във вид на пари се намира в такава своя форма, която винаги може да се превърне в друга форма. А като стока тя само чрез превръщането в пари може да придобие тази форма на непосредствена разменяемост и поради това по всяко време готова за дейност. Между това при процеса на обръщение на капитала в неговата фаза *II—C* се отнася до превръщането му в стоки, образуващи определени елементи на производствения капитал в дадено предприятие. Средствата за производство може да липсват на пазара и да е необходимо те тепърва да бъдат произведени или да бъдат доставени от далечни пазари, или в тяхното обикновено предлагане да са настъпили нарушения, изменение на цените и т.н. — с една дума, могат да се срещнат маса обстоятелства, които не могат да бъдат забелязани в простото изменение на формата *II—C*, но които и за тази част на фазата на обръщението изискват ту повече, ту по-малко време. Както *C—II* и *II—C* са разделени по време, така те могат да бъдат разделени и по пространство, пазарът за покупки и пазарът за продажби

могат да бъдат пространствено различни пазари. Например във фабриките закупчикът и пласьорът често са дори две отделни лица. При стоковото производство обръщението е толкова необходимо, колкото и самото производство, следователно и агентите на обръщението са толкова необходими, колкото и агентите на производство. Процесът на възпроизводство включва в себе си и двете функции на капитала, а следователно и необходимостта тези функции да бъдат представявани било от самия капиталист, било от наемни работници, агенти на капиталиста. Обаче това никак не е основание да се смесват агентите на обръщение с агентите на производство, както и да се смесват функциите на стоковия и паричния капитал с функциите на производствения капитал. Агентите на обръщението трябва да бъдат плащани от агентите на производството. Но ако капиталистите, които купуват един от друг и продават един на друг, не създават с този акт нито продукти, нито стойност, това никак не се изменя от обстоятелството, че размерите на тяхната работа им дават възможност, или ги принуждават, да прехвърлят тези функции върху други лица. В някои предприятия на закупчиците и пласьорите се плаща чрез **тантиемии** (*бонуси, премии. ред.*), части от печалбата. Фразата, че им плащат потребителите, нищо не обяснява. Потребителите могат да плащат само доколкото самите те, като агенти на производството, произвеждат еквивалент във вид на стоки или си го присвояват от агентите на производство на някое правно основание (като съдружници и пр.) или пък на основание на лични услуги.

Между $C—P$ и $P—C$ съществува различие, което няма нищо общо с различието между **формата** на стока и **формата** на пари, а произтича от капиталистическия характер на производството. Сами по себе си както $C—P$, така и $P—C$ са само превръщания на дадена стойност от една форма в друга. Но $C'—P'$ е в същото време реализация на съдържащата се в C' принадлежна стойност. Не е така с $P—C$. Поради това продажбата е по-важна от покупката. $P—C$ при нормални условия е необходим акт за нарастване на изразената в

II стойност, но не е реализация на принадлежна стойност; той е **въвеждане** към нейното производство, а не **заключителен акт** на производство на принадлежна стойност.

За обръщението на стоковия капитал $C'—II'$ определени граници се поставят от самата форма на съществуване на стоките, от тяхното съществуване като потребителни стойности. Последните са преходни по самата си природа. Ето защо, ако в течение на известно време те не влязат в сферата на производственото или на индивидуалното потребление, с оглед на тяхното предназначение; ако с други думи, през определено време те не бъдат продадени, те се развалят и заедно със своята потребителна стойност изгубват свойството да бъдат носители на разменна стойност. Съдържащата се в тях капиталова стойност заедно с прирасналата към нея принадлежна стойност се загубват. Потребителните стойности остават носители на постоянно запазваща се и самонарастваща капиталова стойност само доколкото те непрекъснато се възобновяват и възпроизвеждат, като се заместват с нови потребителни стойности от един или друг род. Но тяхната продажба във форма на готови стоки, следователно встъпването им чрез продажбата в производствено или индивидуално потребление, е постоянно възобновяващо се условие на тяхното възпроизводство. Те трябва в границите на определено време да променят своята стара потребителна форма, за да продължат съществуването си в нова. Разменната стойност се запазва само чрез това постоянно обновяване на своето тяло. Потребителните стойности на различни стоки се развалят по-бързо или по-бавно; поради това между тяхното производство и потребление може да мине по-голям или по-малък интервал време. Следователно те могат, без да пропаднат, повече или по-малко да остават във фазата на обръщението $C—II$ като стоков капитал, могат да издържат като стоки по-дълго или по-кратко време на обръщение. Пределът на времето на обръщение на стоковия капитал, определян от развалянето на самото стоково тяло, е абсолютен предел на онази част от времето на обръщение или на онова време

на обръщение, през което стоковият капитал може да съществува като такъв. Колкото стоката е по-бързо разваляща се, колкото по-бързо тя трябва да бъде потребена, а следователно и продадена след нейното произвеждане, на толкова по-малко разстояние от мястото на нейното производство може да бъде тя отдалечена, следователно толкова по-тясно е пространството на нейното обръщение, толкова по-местен характер има нейният пазар за пласмент. Поради това колкото по-бързо се разваля стоката, колкото по-ограничен е абсолютният предел на нейното обръщение като стока, зависещ от нейните физически свойства, толкова по-малко пригодна е тя да служи като предмет на капиталистическо производство. Такава стока може да бъде обхваната от капиталистическо производство само в гъсто населени места или в резултат на скъсяване разстоянията с развитие на транспортните средства. Но концентрацията на производство на някаква стока в малко ръце в гъсто населени места може да създаде относително голям пазар, и за изделията на крупни пивоварни заводи, млечни предприятия и пр.

[\(горе\)](#)

ГЛАВА ШЕСТА

Разходи по обръщението

I. Чисти разходи по обръщението

1) Време за покупка и продажба

Превръщанията на формата на капитала от стока в пари и от пари в стока са в същото време търговски сделки на капиталиста: актове на покупка и продажба. Времето, през което се извършват тези превръщания на формата на капитала, субективно, от гледна точка на капиталиста, е време за продажба и покупка, време, през което капиталистът функционира на пазара като продавач и купувач. Както времето на обръщението на капитала е необходима част от времето на неговото възпроизводство, така времето, през което капиталистът купу-

ва и продава, когато скита по пазара, съставлява необходима част от времето, през което той функционира като капиталист, т.е. като персонафициран капитал. То съставлява част от неговото делово време.

{Тъй като **приехме**, че стоките се купуват и продават по техните стойности, при тези актове става дума само за превръщане на една и съща стойност от една форма в друга форма, от стокова форма в парична форма и от парична в стокова форма — става дума само за промяна на състоянието. Ако стоките се продават по техните стойности, то величината на стойността си остава неизменна в ръцете както на купувача, така и на продавача; изменя се само формата на нейното съществуване. Ако пък стоките се продават не по тяхната стойност, то неизменна става сумата на претърпелите превръщане стойности: онова, което е плюс за едната страна, е минус за другата.

Но метаморфозите *C—П* и *П—C* са сделки, които се извършват между купувач и продавач; нужно им е време, за да се спазарят, още повече че тук се води борба, в която всяка страна се стреми да оцети другата; един против друг стоят хора на сделките, а „**when greek meets greek then comes the tug of war**“ („когато гъркът срещне гърк, пламва ожесточена борба“. Парафраза на израза от трагедията на английския драматург от XVII век Н. Лиу „Кралицы-съпернички, и смъртта на Александър Велики“. - ред.).

Изменението на състоянието струва време и работна сила, но не за да се създаде стойност, а за да се извърши превръщане на стойността от една форма в друга, при което нищо не се изменя от взаимните старания да се присвои при този случай добавъчно количество стойност. Този труд, увеличаван от злите намерения на двете страни, не създава стойност, както и трудът, изразходван за водене на съдебен процес, не увеличава стойността на обекта на спора. Ролята на този труд — който е необходим момент на капиталистическия производствен процес в неговата цялост, при което последният включва и обръщението или се включва в него — е подобна например на ролята

на работата, която се извършва при горенето на някакво вещество, употребявано за произвеждане на топлина. Тази работа на горенето не произвежда топлина, макар тя да е необходим момент на процеса на горенето. За да употребя например въглища като гориво, аз трябва да ги съединя с кислород и при това да ги превърна от твърдо състояние в газообразно (тъй като във въглеокисния газ, резултат на горенето, въгленът се намира във вид на газ), следователно аз трябва да предизвикам изменение на физическата форма на съществуване или на физическото състояние. Новото съединение трябва да се предшества от отделянето на молекулите на въглерода, съединени в едно твърдо тяло, и разпадането на самите молекули на въглерода на техни отделни атоми. Всичко това е разход на енергия, която не се превръща в топлина, а се отнема от нея. Поради това, ако стокопритежателите не са капиталисти, а самостоятелни непосредствени производители, времето, употребено от тях за покупка и продажба, е приспадане от тяхното работно време. Ето защо те винаги се стараят (както в древността, така и в средните векове) да определят такива операции за празнични дни.

Размерите, които превръщането на стоките достигат в ръцете на капиталистите, разбира се, не могат да превърнат този труд, който не създава стойност, а само посредничи при смяната на формата на стойността, в труд, произвеждащ стойност. Чудото на това превъплъщение също така не може да се извърши и чрез прехвърляне, т.е. с това, че промишлените капиталисти, вместо сами да извършват тази „работа на горенето“, я превръщат в изключително занятие на заплащани от тях трети лица. Разбира се, тези трети лица няма да предоставят работната си сила на тяхно разположение заради черните им очи. Във всеки случай за събирача на рента, който служи у някакъв земевладелец, или за банковия служител е безразлично, че техният труд нито със стотинка не увеличава размера на стойността нито на рентата, нито на златните кюлчета, пренасяни с торби в друга банка, }*10)

Покупката и продажбата стават главна функция за капиталиста, който кара други да работят за него. Тъй като той присвоява в широк обществен мащаб продукта на мнозина, в също такъв мащаб той трябва да продава този продукт, а после отново да го превръща от пари в елементи на производството. Но както и преди времето за покупка и продажба не създава стойност. Илюзия създава тук функционирането на търговския капитал. Но без да разглеждаме това по-подробно, ясно е от само себе си, че ако някаква функция, която сама по себе си не е производителна, но е необходим момент на възпроизводството, вследствие разделението на труда се превръща от странична функция на мнозина в изключителна функция на малцина, в тяхно специално занятие, от това самият характер на функцията не се изменя. Възможно е един търговец (взет тук просто като агент на превръщане на формата на стоките, само като купувач и продавач) със своите операции да съкращава за мнозина производители времето за купуване и продаване. В такъв случай той може да бъде разглеждан като машина, която намалява безполезния разход на сила или помага да се освободи време за производство. [*11\)](#)

За да опростим въпроса (тъй като ние едва по-късно ще разгледаме търговеца като капиталист и търговския капитал), ще приемем, че агентът за купуване и продаване е човек, който продава своя труд. Той изразходва своята работна сила и своето работно време за тези операции *C—II* и *II—C*. Следователно той живее от това, както друг живее например от предене или приготвяне на хапчета. Той изпълнява в процеса на възпроизводство необходима (макар и непроизводствена функция), защото и самият процес на възпроизводство включва в себе си и непроизводствени функции. Той работи, както и всеки друг, но съдържанието на неговия труд не създава нито стойност, нито продукт. Самият той се отнася към *faux frais* (непроизводствени разходи. ред.) на производството. Той принася полза не с това, че превръща една непроизводствена функция в производствена или непроизводствен труд в производствен. Би било

чудо, ако такава превръщане би могло да се извърши вследствие на
такова пренасяне на функцията от едно лице на друго. Напротив, той
принася полза с това, че по-малка част от работната сила и работно-
то време на обществото отива за тази непроизводствена функция.
Нещо повече, да приемем, че той е просто наемен работник, макар и
по-добре платен. Както и да се заплаща неговият труд, той като нае-
мен работник, работи част от своето време даром. Може би той полу-
чава ежедневно стойност, създавана в осем часа, а работи десет.
Двата часа изпълняван от него принадлежащ труд също така не произ-
веждат стойност, както и неговите осем часа необходим труд, макар
вследствие на този необходим труд у него да преминава част от об-
ществения продукт. Първо, сега, както и преди, разглеждана в об-
ществен разрез, работна сила се изразходва в продължение и на де-
сетте часа само за тази функция на обръщението. Тя не се употребя-
ва за нещо друго, не се употребява за производствен труд. Но, второ,
обществото не заплаща тези два часа принадлежащ труд, макар те и да
са били изразходвани от лицето, което е работило в продължение на
това време. С това обществото не си присвоява никакъв добавъчен
продукт или добавъчна стойност. Но разходите по обръщението,
представител на които е това лице, се намаляват с една пета: от де-
сет на осем часа. Обществото не заплаща никакъв еквивалент за ед-
ната пета от действителното време на обръщението, агент на което е
даденото лице. Но ако капиталистът използва тези агенти, незапла-
тените два часа намаляват разходите по обръщението на **неговия**
капитал, които представляват приспадане от неговия доход. За него
това е положителна придобивка, тъй като отрицателните граници на
увеличението на стойността на неговия капитал се стесняват. Докато
дребни самостоятелни стокопроизводители изразходват част от сво-
ето собствено време за купуване и продаване, то представлява или
време, разходвано само в промеждутъците на тяхната производстве-
на дейност, или време, отнемано от тяхното производствено време.

При всички обстоятелства употребяваното за тази цел време е раз-

ходи по обръщението, които нищо не прибавят към извършващите своето обръщение стойности. Това са разходи, необходими, за да се превърнат стойностите от стокова в парична форма. Доколкото капиталистическият стокопроизводител е агент на обръщението, той се отличава от непосредствения стокопроизводител само по това, че продава и купува в по-крупни размери, а поради това в по-крупен мащаб функционира като агент на обръщението. Но ако размерът на предприятието го принуждава или му позволява да купува (да наема) специални агенти на обръщението като наемни работници, същността на нещата от това не се изменя. Работна сила и работно време трябва да бъдат до известна степен изразходвани за процеса на обръщението (доколкото той представлява проста промяна на формата). Но сега този разход се представя като допълнителен разход на капитал; част от променливия капитал трябва да се изразходва за купуване на тези работни сили, функциониращи само в сферата на обръщението. Такова авансиране на капитал не създава нито продукт, нито стойност. То намалява **pro tanto** (съответно. ред.) размерите, в които авансираният капитал функционира като производствен. То е същото, както ако част от продукта би била превърната в машина, която би купувала или продавала останалата част от продукта. Тази машина представлява приспадане от продукта. Тя не съдейства на процеса на производство, макар че може да намали разходваната за обръщението работна сила и пр. Тя съставлява само част от разходите по обръщението.

(горе)

2) Книговодство

(счетоводство - това е по-съвременна дума, произлязла от руската дума „счѣт“ - документ, отразяващ състояние на финансови отчети на активи и пасиви, на финансови приходи и разходи... Но сега книгите (хартията) излизат от употреба при счетоводството и то влиза все повече в компютрите. Затова няма да кажем „компютроводство“ от това НА какво се извършва записването на отчетите... Все пак ние

ще запазим тук употребата на думата „книгаводство“, ползвана от Маркс по онова време, когато не е имало компютри. бг.ред.)

Наред с действителните покупки и продажби работно време се изразходва и в книговодството, за което освен това отива и овеществен труд: пера, мастило, хартия, писмена маса, разходи за кантората. Следователно за тази функция се изразходва, от една страна, работна сила, от друга — средства на труда. Тук работата стои точно както и с времето за купуване и продаване.

Като единство в своите обороти, като намираща се в движение стойност, независимо от това, дали тя пребивава в сферата на производството, или в двете фази на сферата на обръщението, капиталът съществува само мислено във вид на сметни пари преди всичко в главата на стокопроизводителя, съответно на капиталистическия стокопроизводител. Чрез книговодството, към което се отнася и определянето на цените или изчислението на стоковите цени (калкулацията), това движение се фиксира и контролира. По този начин движението на производството и по-специално нарастването на стойността — при което стоките фигурират само като носители на стойност, като названия на вещи, чието мислено съществуване като стойности се фиксира в сметни пари — получава символично изображение в представата. Докато отделният стокопроизводител води своята счетоводна книга в своята глава (както например селянинът; едва капиталистическото земеделие произвежда фермера, който води счетоводна книга) или пък води книга за своите разходи и приходи, платежни срокове и пр. само между другото, в свободното от производство време, дотогава е ясно, че тази функция и употребяваните за нея средства на труда, като например хартия и пр., са допълнителен разход на работно време и средства на труда, наистина необходими, но отнемачи както от времето, което той би могъл да употреби за производство, така и от средствата на труда, функциониращи в действителния трудов процес, участващи в образуването на продукт и стойност ***12)**. Природата на самата функция не се изменя нито вследствие на раз-

мера, който тя придобива, защото се концентрира в ръцете на капиталистическия стокопроизводител и от функция на мнозина дребни стокопроизводители става функция на един капиталист, функция в производствен процес в голям мащаб; нито вследствие на нейното отделяне от производствените функции, придатък на които е била, нито вследствие на нейното отделяне в самостоятелна функция на специални агенти, на които тя изключително се възлага.

Разделението на труда, отделянето на една функция в самостоятелна още не прави от нея функция, произвеждаща продукт и стойност, ако тя не е била такава сама по себе си, следователно още преди да се е отделила. Капиталист, който влага своя капитал за пръв път, трябва да употреби част от капитала за наемане на счетоводител и пр. и за купуване на средства за водене на книги. Ако неговият капитал вече функционира, намира се в постоянен процес на своето възпроизводство, капиталистът, превръщайки част от стоковия продукт в пари, трябва постоянно да превръща обратно тази част на стоковия продукт в счетоводители, канцеларски чиновници и пр. Тази част на капитала се отделя от производствения процес и принадлежи към разходите по обръщението, към приспаданията от общата печалба. (Същото трябва, да се каже за самата работна сила, която се прилага изключително за тази функция.)

Все пак има известна разлика между разходите по воденето на книги, съответно непроизводственото изразходване на работно време за тази цел, от една страна, и разходите за времето само на покупка и продажба — от друга страна. Последните произтичат само от определената обществена форма на производствения процес, от това, че той е процес на производство на стоки. Воденето на книги като средство за контрол и мислено обобщаване на този процес става толкова по-необходимо, колкото повече процесът се извършва в обществен мащаб и загубва чисто индивидуалния си характер. Така че воденето на книги е по-необходимо при капиталистическото производство, отколкото при раздробеното занаятчийско и селско производство, то е

по-необходимо при общественото производство, отколкото при капиталистическо. Но разходите по книговодство се съкращават с концентрацията на производството и се съкращават толкова повече, колкото повече то се превръща в общественото книговодство.

Тук става дума само за общия характер на разходите по обръщението, произтичащи само от метаморфозата на формите. Тук е излишно да се влиза във всички детайлни форми на тези разходи. Но как тези форми, отнасящи се към областта на чистото превръщане на формите и произтичащи следователно от определена обществена форма на производствения процес, форми, които за индивидуалния стокпроизводител са само мимолетни и едва забележими моменти и протичат наред с неговите производствени функции или се преплитат с тях — как те могат да поразяват окото, когато се явяват във вид на масови разходи по обръщението, се вижда от простото приемане и даване на пари, когато тези операции се оформят и концентрират в крупен мащаб като изключителна функция на банки и т.н. или на касиера на индивидуални предприятия. Но трябва твърдо да се запомни, че тези разходи по обръщението, изменяйки своя вид, не изменят своя характер.

([горе](#))

3) Пари

Независимо дали се произвежда един продукт като стока или не като стока, той винаги е веществена форма на богатство, потребителна стойност, предназначена за лично или производствено потребление. Неговата стойност като стока мислено съществува в цената, която нищо не изменя в неговата действителна потребителна форма. Обстоятелството, че определени стоки, като злато и сребро, функционират като пари и като такива пребивават изключително в процеса на обръщението (дори във вид на съкровище, резерв и пр. те остават, макар и в скрит вид, в сферата на обръщението), е изцяло продукт на определена обществена форма на производствен процес, на процеса

на производство на стоки. Тъй като на основата на капиталистическото производство стоката става всеобща форма на продукта, тъй като преобладаващата маса на продукта се произвежда като стока и поради това трябва да приема формата на пари, тъй като следователно масата стоки, т.е. онази част от общественото богатство, която функционира като стока, непрекъснато расте, то тук се увеличава и количеството злато и сребро, функциониращи като средство за обръщение, платежно средство, резерв и пр. Тези функциониращи като пари стоки не влизат нито в индивидуалното, нито в производственото потребление. Това е обществен труд, фиксиран в такава форма, в която той служи само като машина за обръщение. Освен че част от общественото богатство се задържа в тази непроизводствена форма, изхвърляването на парите изисква тяхното постоянно заместване или превръщане на все по-голямо количество обществен труд — във формата на продукт — в повече злато и сребро. Тези разходи за заместването достигат значителни размери у капиталистически развитите нации, тъй като частта от богатството, която се намира във формата на пари, е изобщо голяма. Златото и среброто като парични стоки за обществото са разходи по обръщението, произтичащи само от обществената форма на производството. Това са ***faux frais*** (*непроизводствени разходи. ред.*) на стоковото производство изобщо, нарастващи с развитието на стоковото производство и по-специално на капиталистическото производство. Това е част от общественото богатство, която трябва да се принася в жертва на процеса на обръщението ***13)**

([горе](#))

II. Разходи по съхраняването

Разходите по обръщението, произтичащи от простото изменение на формата на стойността, от обръщението, разглеждано абстрактно (*идеално, в чист вид. ред.*), не влизат в стойността на стоката. Разходите за това части на капитала са само приспадания от изразходвания за производство капитал, доколкото имаме предвид капита-

лист, и непроизводствено изразходвана работна сила, ако се разглежда цялото общество. Друга природа имат онези разходи по обръщението, които сега ще разгледаме. Те могат да проилизат от производствени процеси, които само продължават в обръщението и производствения характер на които следователно **само се прикрива от формата** на обръщението. От друга страна, от обществена гледна точка, те могат да бъдат чисти разходи, непроизводствено изразходван жив или овеществен труд, но именно тъкмо поради това могат да действат по такъв начин, че създават стойност за индивидуалните капиталисти, образуват прибавка към продажбената цена на тяхната стока. Това следва вече от обстоятелството, че тези разходи са различни в различните сфери на производство, а понякога са различни и за различните индивидуални капитали в пределите на една и съща сфера на производство. Образувайки прибавка към цената на стоката, те се разпределят съобразно размера, тежащ върху индивидуалните капиталисти. Но всеки труд, прибавящ стойност, може да прибавя и принадлежна стойност и на основата на капиталистическото производство винаги ще прибавя принадлежна стойност, защото създаваната от него стойност зависи от неговата собствена величина, а създаваната от него принадлежна стойност — от степента, в която капиталистът го заплаща. Следователно разходите, които оскъпяват стоката, без да прибавят нищо към нейната потребителна стойност, и принадлежат, от гледна точка на обществото, към ***faux frais*** (*непроизводствени разходи. ред.*) на производството, могат да са източник за обогатяване за индивидуалните капиталисти. От друга страна, тези разходи по обръщението не загубват характера си на непроизводствени разходи от това, че надбавката, която те присъединяват към цената на стоките, само равномерно разпределя тези разходи. Така например застрахователните дружества разпределят щетите на индивидуалните капиталисти между цялата класа на капиталистите. Обаче това не пречи щетите, изравнявани по такъв начин, да си остават както преди щети по отношение на целия обществен капитал.

([горе](#))

1) Образуване на запас изобщо

През време на своето съществуване като стоков капитал или на своето присъствие на пазара, т.е. докато се намира в интервала между производствения процес, от който той излиза, и процеса на потребление, в който влиза, продуктът образува стоков запас. Като стока на пазара, а следователно във вид на запас, стоковият капитал се появява двукратно във всеки оборот: **веднъж** като стоков продукт на самия този намиращ се в движение капитал, чийто оборот се разглежда; **втори път**, напротив, като стоков продукт на друг капитал, като продукт, който трябва да се намира на пазара, за да може да бъде купен и да се превърне в производствен капитал. Възможно е, разбира се, последният стоков капитал да се произвежда тепърва по поръчка. Тогава настъпва прекъсване, докато той бъде произведен. Но ходът на процеса на производство и възпроизводство изисква известна маса стоки (средства за производство) постоянно да се намира на пазара и следователно да образува **запас**. Също така производственият капитал включва купуването на работна сила и паричната форма представлява тук само форма на стойността на средствата за живот, по-голямата част от които работникът трябва да намира на пазара. В този параграф ние ще се спрем по-подробно на този въпрос. Но тук вече е ясно следното. Ако се изхожда от гледище на намиращата се в движение капиталова стойност, която се е превърнала в стоков продукт и сега трябва да бъде продадена, т.е. да бъде обратно превърната в пари, която следователно действа сега на пазара като стоков капитал, такова състояние на стоковия капитал, при което той образува запас, е нецелесъобразно принудително пребиваване на пазара. Колкото по-бързо се извършва продажбата, толкова по-бързо протича възпроизводственият процес. Задръжката в превръщането на формата $C'—M'$ пречи на действителния обмен на веществата, който трябва да се извърши в обръщението на капитала, и

на по-натагъшното функциониране на последния като производствен капитал. От друга страна, постоянната наличност на стоката на пазара, стоковият **запас**, се явява по отношение на $I—C$ като условие, без което не може да протича нито процесът на възпроизводство, нито влагането на нов или допълнителен капитал.

За да може стоковият капитал да остава на пазара като стоков **запас**, необходими са постройки, складове, резервоари, хранилища, необходим е следователно разход на постоянен капитал, както и заплащане на работна сила за складиране на стоките в хранилищата. Освен това стоките се развалят и са подложени на вредни стихийни влияния. За да бъдат предпазени от това, трябва да се изразходва добавъчен капитал отчасти за средства на труда, в предметна форма, отчасти за работна сила ***14)**.

И така, съществуването на капитала в неговата форма на стоков капитал, а следователно като стоков **запас**, предизвиква разходи, които, тъй като не принадлежат към сферата на производството, се смятат за разходи по обръщението. Тези разходи по обръщението се отличават от приведените по пункт **I** по това, че те в известна степен влизат в стойността на стоките и следователно оскъпяват стоката. Във всеки случай капиталът и работната сила, които служат за опазване и съхраняване на стоковия запас, се отнемат от непосредствения производствен процес. От друга страна, капиталите, вложени в това, включително и работната сила като съставна част на капитала, трябва да бъдат възстановени от обществения продукт. Поради това тяхното изразходване действа като намаляване на **производителната сила на труда**, така че за получаване на определен полезен ефект е нужно по-голямо количество капитал и труд. Това са **непроизводствени разходи** (*Unkosten*).

Доколкото разходите по обръщението, зависещи от образуване на стоков запас, произтичат само от продължителността на времето, през което наличните стойности се превръщат от стокова в паричка

форма, следователно доколкото произтичат само от определената обществена форма на производствения процес (само от това, че продуктът се произвежда като стока и поради това трябва да извърши превръщането в пари), дотолкова те по своя характер съвпадат с разходите по обръщението, изброени по пункт I. От друга страна, стойността на стоките при това се запазва или увеличава само защото потребителната стойност, самият продукт, се поставя в такива определени предметни условия, които предизвикват изразходване на капитал, и се подлагат на операции, посредством които върху потребителните стойности действа добавъчен труд. Изчислението на стоките стойности, воденето на книги, контролиращи този процес, операциите по покупката и продажбата, напротив, не действат върху потребителната стойност, в която съществува стокова стойност. Тези разходи имат отношение само към формата на стоката стойност. В приетия случай тези непроизводствени разходи по образуване на запас (което в дадения случай е наложително) произтичат само от задръжката в превръщането на формата и от необходимостта на задръжката; въпреки това, те все пак се отличават от непроизводствените разходи, разгледани по пункт I, по това, че тяхна цел е не **превръщане** на формата на стойността, а **запазване** на стойността, която съществува в стоката като в продукт, като в потребителна стойност и която поради това може да бъде запазена само чрез запазване на продукта, чрез запазване на самата потребителна стойност. Потребителната стойност тук не се повишава и не се увеличава. Напротив, тя намалява. Но нейното намаление се ограничава и тя се запазва. Съществуващата в стоката авансирана стойност тук също не се повишава, но към нея се присъединява нов труд, както овеществен, така и жив.

По-нататък трябва да се разгледа доколко тези непроизводствени разходи произлизат от своеобразния характер на стокото производство въобще и на стокото производство в неговата всеобща, абсолютна форма, т.е. на капиталистическото стоково производство;

доколко, от друга страна, те са присъщи на всяко обществено производство, а тук, при капиталистическото производство, приемат само специфичен вид, специфична форма на проява.

А. Смит стоеше на неоснователна гледна точка, че образуването на запас е явление, характерно за капиталистическото производство***15**). По-късни икономисти, като например Лалор, напротив, твърдят, че с развитие на капиталистическото производство образуването на запас намалява. Сисмонди дори вижда в това лоша страна на последното.

В действителност запасът съществува в **три форми**: във форма на производствен капитал, във форма на фонд „индивидуално потребление“ и във форма на стоков запас или на стоков капитал. Когато се увеличава запасът в една форма, запасът в друга форма относително намалява, макар че по своята абсолютна величина той може едновременно да расте и в трите форми. Там, където производството е непосредствено насочено към задоволяване на собствена потребност, където само в незначителна степен продуктът се произвежда за размяна или за продажба, където следователно общественят продукт съвсем не приема форма на стока или я приема само в малка своя част, там запасът във форма на стока, или стоковият запас образува само малка и незначителна част от богатството. Обаче фонд „потребление“ тук е относително голям, особено фондът на същинските средства за живот. Достатъчно е да напомним само за старинното селско стопанство. Преобладаваща част от продукта се превръща тук непосредствено, без да образува стоков запас — именно защото остава в ръцете на своя притежател, *(не влиза в обществени отношения. бг.ред.)* — в запасни средства за производство или средства за живот. Тази част от продукта не приема форма на стоков запас и именно поради това, според Смит, в обществата, основани на такъв начин на производство, не съществува запас. Адам Смит смесва формата на запаса със самия запас и мисли, че обществото досега е живяло ден за ден, осланяйки се на случайнос-

тите на утрешния ден *16). Това е наивно недоразумение.

Запас във форма на производствен капитал съществува във форма на средства за производство, които се намират вече в производствен процес или най-малко в ръцете на производителя, т.е. в скрит (*потенциален, латентен. бг.ред.*) вид вече в производствения процес. Ние видяхме по-рано, че с развитие на производителността на труда, а следователно и с развитие на капиталистическия начин на производство — който развива **обществената производителност на труда** повече, отколкото всички предишни начини на производство — постоянно нараства масата на средствата за производство, веднъж завинаги влезли във форма на средства на труда в производствения процес и постоянно отново и отново функциониращи в него в течение на по-дълъг или по-къс период (постройки, машини и т.н.), и че тяхното нарастване е както предпоставка, така и следствие на развитието на обществената производителна сила на труда. Не само абсолютният, но и относителният растеж на богатството в тази форма (сравни Том 1, глава XXIII, 2) е характерен преди всичко за капиталистическия начин на производство. Веществените форми на съществуване на постоянния капитал, средствата за производство, се състоят не само от такъв род средства на труда, но и от материал на труда в най-различни степени на неговата обработка и от спомагателни материали. Заедно с мащаба на производство и с повишаване производителната сила на труда посредством кооперацията, разделението на труда, прилагането на машини и пр. увеличава се и масата на суровините, спомагателните материали и т.н., влизащи във всекидневния производствен процес. Тези елементи трябва да бъдат налице на мястото на производството. Така че размерите на този запас, който съществува във форма на производствен капитал, нарастват абсолютно. За да протича производственият процес непрекъснато — съвсем независимо от това, дали този запас се възобновява всекидневно или в определени срокове, — необходимо е на мястото на производството постоянно да има по-голям запас от суровини и т.н., отколкото се

потребява например дневно или седмично. Непрекъснатостта на процеса изисква наличност на необходимите за него условия да не зависи нито от възможните прекъсвания при ежедневни закупки, нито от това, че стоковият продукт се продава ежедневно или седмично и вследствие на това само нередовно може да се превръща обратно в елементи на неговото производство. Между това е очевидно, че производственият капитал в твърде различни размери може да бъде в скрито състояние, или да съставлява запас. Например голяма е разликата между това, дали фабрикантът-предач трябва да се запаси с памук и въглища за три или за един месец. Очевидно е, че този запас може относително да намалява, макар абсолютно да се увеличава.

Това зависи от различни условия, които всички се свеждат главно към по-голямата **скорост, редовност и сигурност**, с които може да бъде доставена масата суровини, необходима, за да не се стига никога до прекъсвания. Колкото по-малко са спазени тези условия, колкото следователно са по-малки сигурността, редовността и бързината на доставките, толкова по-значителна трябва да бъде у производителя скритата част на производствения капитал, т.е. очакваният още своята обработка запас от суровини и т.н. Тези условия, а следователно и размерите на самия запас в тази форма, са обратно пропорционални на равнището на развитието на капиталистическото производство, а поради това и на производителната сила на обществения труд.

Между другото, онова, което тук изглежда (например у Лалор) намаляване на запаса, отчасти е само намаляване на запаса във форма на стоков капитал, или на стоковия запас в същинския смисъл. Това следователно е само изменение на формата на същия запас. Ако например количеството въглища, всекидневно произвеждани в дадена страна, е голямо, ако следователно размерите и енергията на каменовъгленото производство са големи, то на фабриканта-предач не са нужни големи складове за въглища, за да осигури непрекъснатост на своето производство. Подвозът на въглища, който

постоянно и редовно се възобновява, прави това излишно. Второ, бързината, с която продуктът на един производствен процес може да премине като средство за производство в друг, зависи от развитието на транспортните и съобщителни средства. Евтинията на транспорта играе при това голяма роля. Постоянно подновяваният транспорт например на въглища от мините в предачницата би бил по-скъп, отколкото снабдяването с по-значително количество въглища за по-дълго време при относително евтин транспорт. И двете тези обстоятелства, разгледани дотук, зависят от самия производствен процес. Трето, влияние оказва развитието на кредитната система. В колкото по-малка зависимост се намира предачът при възобновяване на своите запаси от памук, въглища и пр. от непосредствената продажба на своята прежда — а колкото по-развита е кредитната система, толкова по-малка е тази непосредствена зависимост, — толкова по-малка може да бъде относителната величина на тези негови запаси, за да осигури безспирното производство на прежда в дадения мащаб, за да се направи то независимо от случайностите на продажбата на преждата. Но, четвърто, много видове суровини, полуфабрикати и т.н. изискват за своето производство по-продължителни периоди от време. Това се отнася по-специално до всички видове суровини, които се доставят от земеделието. Следователно, за да не стане прекъсване на производствения процес, трябва да съществува определен запас от такива материали за целия период от време, в който новият продукт не може да замести стария. Ако този запас намалява в ръцете на промишления капиталист, това означава само, че той се увеличава във форма на стоков запас в ръцете на търговеца. Развитието на транспортните средства позволява например бързо да се превозва от Ливърпул в Манчестър памукът, лежащ на пристанището, през което се внася. По такъв начин фабрикантът може, според нуждата, да възобновява относително малки части от своя запас от памук. Но затова пък толкова по-голяма част от същия този памук ще се намира във вид на стоков запас в ръцете на ливърпулските търговци. Следователно тук става просто изменение на формата на запаса, което Лалор

и др. нямат предвид. А ако се разглежда общественият капитал, и в двата случая едно и също количество продукт се намира във форма на запас. С развитието на транспортните средства за отделната страна намаляват размерите на онази необходима маса, която трябва да бъде приготвена във вид на запас например за една година. Ако между Америка и Англия пътуват многобройни параходи и платноходи, в Англия ще може по-често да се възобновява запасът от памук и по такъв начин намалява средното количество на запаса от памук, който трябва да лежи в Англия. Също така влияе развитието на световния пазар и свързаното с него увеличение на количеството на източниците за получаване на един и същ продукт. Продуктът се внася на части от различни страни и в различни срокове.

(горе)

2) Същински стоков запас

Вече видяхме, че на основата на капиталистическото производство стоката става всеобща форма на продукта, и то толкова повече, колкото повече това производство се развива по обхват и дълбочина. Следователно дори при неизменни размери на производството частта от продукта, съществуваща във вид на стока, става значително по-голяма, отколкото е била при предишни начини на производство или при капиталистическия начин на производство на по-ниско стъпало на развитие. Но всяка стока, следователно всеки стоков капитал, който е само стока, но стока като форма на съществуване на капиталовата стойност — всяка стока, ако тя непосредствено не преминава от сферата на своето производство в сферата на производственото или индивидуално потребление, т.е. всяка стока, докато тя се намира на пазара, образува елемент на стоковия запас. Поради това с развитие на капиталистическото производство, макар и размерите на производството да остават предишните, расте сам по себе си и стоковият запас (т.е. расте формирането и фиксирането на стоковата форма на продукта). Вече видяхме, че това е само изменение на формата на

запаса: на една страна запасът в стокова форма се увеличава само защото на друга страна той намалява във формата на пряк запас за производство или потребление. Това е само изменена обществена форма на запаса. Ако заедно с това нараства не само относителната величина на стоковия запас в сравнение с целия обществен продукт, а и неговата абсолютна величина, то става защото с развитие на капиталистическото производство нараства и масата на целия продукт.

С развитие на капиталистическото производство мащабът на производството във все по-малка степен се определя от непосредственото търсене на продукта и във все по-голяма степен се определя от размерите на капитала, с който разполага индивидуалният капиталист, от стремежа на неговия капитал към нарастване по стойност и от необходимостта неговият производствен процес да върви непрекъснато и да се разширява. Заедно с това във всеки отделен отрасъл на производството необходимо нараства масата на продукта, която се намира на пазара във вид на стока или търси пласмент. Расте масата на капитала, фиксирана за по-дълго или по-кратко време във формата на стоков капитал. Поради това расте стоковият запас.

Най-после, по-голямата част от обществото се превръща в наемни работници, в хора, които живеят ден за ден, получават работната си заплата седмично и всекидневно я изразходват, които следователно трябва да намират средствата за живеене като запас. Колкото и да се сменят отделните елементи на този запас, във всяко време част от тях трябва да остава неподвижна, за да може целият запас винаги да остава в движение.

Всички тези моменти произтичат от формата на производство и от предпоставяната от нея превръщане на формата, което продуктът трябва да извърши в процеса на обръщението.

Каквато и да бъде обществената форма на запаса от продукти, неговото запазване изисква разходи: постройки, вместилища и пр., които

представляват хранилища на продукта; изисква също така, според природата на продукта, повече или по-малко труд и средства за производство, които трябва да се изразходват за предотвратяване на вредни влияния. Колкото е по-голяма обществената концентрация на запасите, толкова относително по-малки стават тези разходи. Те винаги са част от обществения труд в овеществена или жива форма — следователно в капиталистическото производство те представляват изразходване на капитал, — които не вземат участие в създаване на продукта и поради това са приспадане от продукта. Тези непроизводствени разходи на общественото богатство са необходими. Това са разходи по запазване на обществения продукт, било че неговото съществуване като елемент на стоковия запас произтича само от обществената форма на производство, следователно от стоковата форма и нейните необходими превръщания, било че разглеждаме стоковия запас само като специална форма на запас от продукти, присъщ на всички общества, макар такъв запас да няма форма на стоков запас, тази форма на запаса от продукти, отнасяща се към процеса на обръщение.

Пита се сега, доколко тези разходи влизат в стойността на стоките?

Когато капиталистът превърне своя капитал, авансиран за средства за производство и работна сила, в продукт, в предназначена за продажба маса от готови стоки, и тя остава в склада непродадена, то за известно време спира не само процесът на нарастване на неговия капитал по стойност. Разходите по запазване на този запас в постройки, както и разходите за добавъчен труд и т.н. представляват чиста загуба. Явилият се най-после купувач би се присмял на капиталиста, ако той каже: моята стока не беше купена в продължение на шест месеца и нейното запазване през тези шест месеца не само ме накара да държа неизползван толкова и толкова капитал, но освен това ми причини *x* непроизводствени разходи. *Tant pis pour vous* (толкова по-зле за вас. ред.) ще каже купувачът. До вас стои друг продавач, чиято стока е изготвена едва завчера. Вашата стока е залежала и вероятно

повече или по-малко е изпитала влияние на времето. Поради това вие трябва да продавате по-евтино от вашия конкурент. Условието на съществуване на стоката никак не се изменят от това, дали стокопроизводителят е действителният производител на своята стока или капиталистически производител, т.е. по същина само представител на действителните производители. Той трябва да превърне своята вещ в пари. Непроизводствените разходи, които му са причинени от нейното фиксиране в стокова форма, се отнасят към областта на неговите лични работи, с които купувачът на стоката няма нищо общо. Последният не му заплаща времето за обръщение на неговата стока. Дори когато капиталистът преднамерено задържа своята стока извън пазара през време на действителна или очаквана революция в стойността, само в действителното настъпване на тази революция, от правилността или неправилността на неговата спекулация зависи дали той ще реализира своите непроизводствени разходи. Но революцията в стойността не е следствие на неговите непроизводствени разходи. И така, доколкото образуването на запас представлява спиране на обръщението, предизвиканите от това непроизводствени разходи не прибавят към стоката никаква стойност. От друга страна, никакъв запас не може да съществува без пребиваване в сферата на обръщението, без повече или по-малко продължително пребиваване на капитала в неговата стокова форма; следователно невъзможен е запас без спиране на обръщението — точно тъй, както е невъзможно парично обръщение без образуване на паричен резерв. Следователно *без стоков запас е невъзможно стоково обръщение*. Ако необходимостта от запас не възниква за капиталиста в $C'—P'$, тя се появява за него в $P—C$; ако не по отношение на неговия стоков капитал, то по отношение на стоковия капитал на други капиталисти, които произвеждат средства за производство за него и средства за живот за неговите работници.

Наглед същността на нещата не може да се измени от това, дали образуването на запас става доброволно или не, т.е. дали стокопроиз-

водителят преднамерено държи запас или неговите стоки образуват запас вследствие на съпротивата, която условията на самия процес на обръщение оказват на продажбата на стоката. Все пак за разрешаване на този въпрос е полезно да се знае по какво се отличава доброволното образуване на запас от недоброволното. Недоброволното образуване на запас произтича от спиране на обръщението или е тъждествено със спиране на обръщението, независимо от предвиждането на капиталиста и противоречащо на неговата воля. Какво характеризира доброволното образуване на запас? Както и преди продавачът се старае колкото може по-скоро да продаде своята стока. Той постоянно предлага продукта като стока. Ако той се въздържа от продажба, то продуктът образува само *възможен* (*δυνάμει*), а не *действителен* (*ἐνεργεία*) елемент на стоковия запас. Стоката като такава е за него само носител на разменна стойност и като такава тя може да действа само като отхвърли от себе си стоковата и приеме парична форма.

Стоковият запас трябва да има известни размери, за да задоволява през даден период размерите на търсенето. При това трябва да се пресмята с оглед на постоянно разширяване кръга на купувачите. Например, за да бъдат достатъчни за един ден, част от намиращите се на пазара стоки трябва постоянно да остават в стокова форма, докато друга част тече, превръща се в пари. Наистина частта, която застоява, докато другата тече, постоянно намалява, както намаляват размерите на самия запас, докато той целият не бъде разпродаден. Следователно задържането на стоките тук е взета предвид като необходимо условие на продажбата на стоката. Освен това неговите размери трябва да бъдат по-големи от средните размери на продажбата или средните размери на търсенето. Иначе излишъкът над средния размер на търсенето не би могъл да намери задоволяване. От друга страна, запасът трябва постоянно да се възобновява, тъй като той постоянно се изразходва. Това възобновяване в последна сметка става само посредством производството, посредством подвоз на сто-

ка. Нещата не се изменят от това, дали последният идва от чужбина или не. Възобновяването зависи от продължителността на времето, необходимо за производство на стоките. Стоковият запас трябва да стигне за това време. Обстоятелството, че той не остава в ръцете на първоначалните производители, а минава през различни хранилища, като се почне от търговеца на едро и се стигне до търговеца на дребно, изменя не същността на нещата, а само тяхната външна проява. От гледна точка на обществото и в двата случая част от капитала остава във форма на стоков запас, докато стоката не влезе в сферата на производствено или индивидуално потребление. Самият производител се старее да има на склад стоков запас в количество, отговарящо на неговото средно търсене, за да не бъде непосредствено зависим от производството и да си осигури постоянен кръг купувачи. Съответно според периодите на производството се определят и сроковете на покупките и в продължение на по-дълго или по-късо време стоките образуват запас, докато не ги заменят нови екземпляри от същия род. Само посредством такова образуване на запас се осигурява постоянство и непрекъснатост на процеса на обръщение, а от тук и на процеса на възпроизводство, включващ в себе си и процеса на обръщението.

Необходимо е да се напомни: $C'—P'$ може вече да се извърши за производителя на C , макар C все още да се намира на пазара. Ако самият производител би пожелал да държи собствената си стока в свои складове, докато тя не бъде продадена на последния потребител, той би трябвало да постави в движение двоен капитал: един като производител на стоката, друг като търговец. За самата стока — разглеждана било като отделна стока, било като съставна част на обществения капитал — нищо не се изменя от това, дали разходите по образуването на запас падат върху производителя на стоката или върху редица търговци, като се почне от A и се свърши със Z .

Доколкото стоковият запас не е нищо друго освен стокова форма на запаса, който при дадено количество обществено производство, ако

не съществуваше във форма на стоков запас, би съществувал или като производствен запас (скрит производствен фонд), или като потребителен фонд (запас от средства за потребление), дотолкова и разходите, предизвикани от съхраняване на запаса, следователно разходите по образуване на запаса — т.е. употребяваният за тази цел овеществен или жив труд, — са просто известна форма на разходи по съхраняване на обществения производствен фонд или на обществения фонд на потребление. Повишаването на стойността на стоката, предизвикано от тях, само разпределя тези разходи *pro rata* (*пропорционално. ред.*) между различните стоки, тъй като те са различни за различните видове стоки. Разходите по образуване на запас както преди си остават приспадания от общественото богатство, макар те и да са условие за неговото съществуване.

Само доколкото *стоковият запас е условие на стоковото обръщение* и дори *форма, необходимо възникваща* в стоковото обръщение, следователно доколкото този привиден застой е форма на самото движение — точно както образуването на паричен резерв е условие на паричното обръщение, — само дотолкова този застой е нормален. Напротив, доколкото стоките, стоящи в резервоарите на обръщението, не освобождават място за следваща вълна на производството и по този начин резервоарите се препълват, дотолкова стоковият запас се увеличава вследствие задръжане на обръщението, точно както растат съкровищата, когато има задръжане в паричното обръщение. При това е безразлично дали това задръжане става в хамбари на промишлените капиталисти или в складове на търговец. В такъв случай стоковият запас вече не е условие за непрекъснатата продажба, а последица от непродаваемост на стоките. Разходите остават същите, но тъй като сега те произтичат изключително от формата, именно от необходимостта да се превърнат стоките в пари и от трудността на тази метаморфоза, те не влизат в стойността на стоката, а са намаляване, загуба на стойност при реализирането на стойността. Тъй като нормалната и аномална форма на запаса не се от-

личават една от друга по форма и двете са спиране на обръщението, тези явления могат да бъдат смесени едно с друго и много по-лесно могат да въведат в заблуждение самите агенти на производството, тъй като за производителя процесът на обръщението на неговия капитал може да протича както преди, макар процесът на обръщението на неговите стоки, преминали в ръцете на търговеца, да е спрял. Ако се увеличават размерите на производството и потреблението, то при неизменни други условия се увеличава и стоковият запас. Той се обновява и поглъща с предишната скорост, но размерът му нараства. По този начин обемът на стоковия запас, прекомерно надут вследствие задържане на обръщението, може да бъде погрешно взет за симптом на разширяване на процеса на възпроизводство, особено когато с развитие на системата на кредита действителното движение може да се мистифицира.

Разходите по образуване на запас се състоят от 1) количествено намаляване масата на продукта (като например при запас от брашно); 2) разваляне на качеството; 3) овеществен или жив труд, нужен за съхраняване на запаса.

[\(горе\)](#)

III. Транспортни разходи

Тук няма нужда да влизаме във всички детайли на разходите по обръщението, каквито са например опаковката, сортирането и пр. Общият закон е в това, че **всички разходи по обръщението, които произтичат само от превръщане на формата на стоката, не прибавят към него никаква стойност.** Това са просто разходи по реализация на стойността или по нейното превръщане от една форма в друга, Изразходваният за това капитал (включително и управлението от него труд) принадлежи към ***faux frais*** (*непроизводствени разходи. ред.*) на капиталистическото производство. Възстановяването на тези разходи трябва да стане от принадлежния продукт и съдържа, ако се разглежда цялата капиталистическа класа, приспадане от

принадената стойност или принадлежия продукт, точно както времето, нужно на работника за купуване на средства за живот, е за него загубено време. Но транспортните разходи играят твърде важна роля, така че ще се спрем тук малко на тях.

В обръщението на капитала и в стоковата метаморфоза, съдържаща част от този оборот, се извършва обмен на вещества на обществения труд. Този обмен на вещества може да изисква преместване на продукти, тяхното действително придвижване от едно място на друго. Но обръщение на стоки може да става и без физическото им придвижване, а превоз на продукти — без стоково обръщение и дори без непосредствена размяна на продукти. Къщата, която *A* продава на *B*, извършва обръщение като стока, но тя си стои мирно на мястото. Подвижни стокови стойности, като например памук или чугун, си остават в същия стоков склад в същото време, когато те извършват десетки различни процеси на обръщение, купуват се и пак се продават от спекулантите ***17**). В действителност тук се придвижва само титулт (*заглавието, името. ред.*) на собственост върху вещта, а не самата вещ. От друга страна, например в държавата на инките транспортната промишленост е играла голяма роля, макар че общественият продукт нито е циркулирал като стока, нито се е разпределял посредством разменна търговия.

Поради това макар транспортната промишленост на основата на капиталистическо производство да изглежда като причина на разходите по обръщението, тази особена форма на тяхното проявление с нищо не изменя нещата.

Количеството на продукта не се увеличава чрез неговия превоз. Дори евентуално причинената от превоза промяна в естествените свойства на продуктите, с някои изключения, не е преднамерен полезен ефект, а неизбежно зло. Но потребителната стойност на нещата се реализира само в тяхното потребление, а тяхното потребление може да направи необходимо тяхното преместване, следователно допълнителен

производствен процес на транспортната промишленост. Вложеният в нея производствен капитал присъединява по такъв начин стойност към транспортирания продукт, отчасти вследствие пренасяне на стойността на транспортните средства, отчасти чрез присъединяване на стойност от труд по транспорта. Тази последната добавка на стойност се разпада, както изобщо при капиталистическото производство, на възстановяване на работна заплата и на принадлежна стойност.

Във всеки производствен процес голяма роля играе преместването на предмета на труда и необходимите за това средства на труда и работни сили — памукът например се премества от кардировъчното отделение в предачното, въглищата се изкачват от рудника на повърхността. Същото явление, но в по-голям обем, се наблюдава при преминаване на готовия продукт във вид на готова стока от едно самостоятелно производствено място в друго, пространствено отдалечено от него. След транспортиране на продуктите от едно производствено място в друго следва още и транспортиране на готови продукти от сферата на производство в сферата на потребление. Продуктът е готов за потребление, когато е завършил това движение.

Както беше посочено преди, **общ закон** на стоковото производство е: ***производителността на труда е обратно пропорционална на създаваната от него стойност***. Това се отнася и към транспортната промишленост, както към всяка друга. Колкото по-малко количество мъртъв и жив труд е нужно за превозване на стоката на дадено разстояние, толкова по-голяма е производителната сила на труда, и обратно ***18)**.

Абсолютната стойностна величина, прибавяна от транспорта към стоките, при равни други условия е обратно пропорционална на производителната сила на транспортната промишленост и право пропорционална на разстоянията, които стоките изминават.

Относителната стойностна част, която транспортните разходи при равни други условия прибавят към цената на стоката, е право пропорционална на обема и теглото на стоката. Но видоизменящите обстоятелства са многобройни. Превозът изисква напр. по-големи или по-малки предпазни мерки, а поради това предизвиква по-малък или по-голям разход на труд и средства на труда, в зависимост от относителната чупливост, разваляемост, избухливост... на продукта. В тази област железопътните магнати развиват още по-голяма гениалност в изобретяване на фантастични видове, отколкото ботаниците или зоолозите. Например класификацията на стоките, приета в английските железници, изпълва томове и по своя общ принцип цели да превърне цялата разнообразна пъстрота на естествените свойства на стоките в също така многобройни пороци на транспорта и **поводи за изнудване**.

«Стъкло, което преди струваше 11 ф.ст. за **crate** (каса с определена вместимост), вследствие напредъка на промишлеността и отмяната на данъка върху стъклото, струва сега само 2 ф.ст., но транспортните разходи са все така високи както преди и станаха още по-високи при прево­за по каналите. Преди изпращането на стъкло и стъклени стоки за гла­зурни работи на 50 мили от Бирмингам струваше 10 шилинга на тон. Сега цената на транспорта е повишена тройно под предлог риска, вследствие чупливостта на стоката. Но тъкмо железопътното управление не заплаща онова, което действително строшава.» ***19)**

Тази относителна част от стойността, която транспортните разходи прибавят към стоката, е **обратно** пропорционална на нейната стойност, служи за железопътните магнати като специално основание, за да определят тарифи за стоките, **право** пропорционални на тяхната стойност. Оплаквания на промишленици и търговци по този пункт се повтарят на всяка страница в свидетелски показания на споменатия доклад.

Капиталистическият начин на производство намалява транспортните разходи за отделните стоки както чрез развитие на транспортни и съ-

общителни средства, така и чрез концентрация (увеличен обем) на транспорта. Той увеличава онази част от обществения труд, жив и овеществен, която се разходва за транспортиране на стоки, първо, защото превръща огромното болшинство от всички продукти в стоки и, второ, защото заменя местни пазари с отдалечени пазари.

Циркулацията, т.е. фактическото придвижване на стоките в пространството, се свежда до транспортиране на стоки. От една страна, транспортната промишленост е самостоятелен клон от производството, а поради това и отделна сфера на влагане на производствен капитал. От друга страна, тя се отличава с това, че е продължение на производствения процес *в пределите на* процеса на обръщението и *служи на* процеса на обръщението.

(горе)

КЪМ ОТДЕЛ ВТОРИ **ОБОРОТЪТ НА КАПИТАЛА**

КЪМ ОБЩОТО СЪДЪРЖАНИЕ

АБОНИРАЙ СЕ ЗА САЙТА

когато публикуваме нещо ново в сайта,
веднага на пощата ви ще дойде съобщение

* **БЕЛЕЖКИ (ПРЕПРАТКИ)** „под линия“

[*1] В предговора на „Нищета на философията. Отговор на философията на нищетата на г. Прудон“ от Карл Маркс. Превод на немски от Е. Бернщайн и К. Кауцки. Щутгарт, 1885 г.]

[*2] Roscoe Schorlemmer: «Ausführliches Lehrbtich der Chemie», Braunschweig; 1877, I, стр. 13, 18.]

[*3] „И така, вследствие на концентрацията на имуществата у неголям брой собственици вътрешният пазар все повече и повече се стеснява и промишлеността все повече и повече трябва да търси пласмент на външните пазари, където я заплашват големи сътресения“ (именно кризата от 1817 г., която се описва веднага след това). «Nouv. Princ», изд. 1819 г., т. I, стр. 336.]

[*4] До тук ръкопис VII. От тук ръкопис VI.]

[*4a] До тук ръкопис VI. От тук ръкопис V.]

[*5] Това остава валидно, по какъвто и начин да отделяме капиталовата стойност и принадлежната стойност. В 10 000 фунта прежда се съдържат 1560 фунта = 78 ф.ст. принадлежна стойност, но в един фунт прежда = 1 шилинг на свой ред се съдържат 2496 унции = 1872 пени принадлежна стойност.]

[*6] А. Чупров. «Железнодорожное хозяйство». Москва, 1875 г., стр. 69—70]

[*7] Изразът „latent* [„скрит“] е взет от представата на физиката за скрита топлина, почти отстранена сега от теорията за превръщане на енергията. Ето защо в трети отдел (по-късна редакция) Маркс го заменя с израза „Potentielles Kapital“ („потенциален капитал“), взает от представата за потенциалната енергия: или по аналогия с виртуалните скорости на Д’Аламбер, „virtuelles Kapital“, т.е. „виртуален капитал“. Ф.Е.]

[*8] До тук по ръкопис V; следващият текст до края на главата е бележка, в която се намира в тетрадката от 1877 г. или от 1878 г. сред извадки от книги.]

[*9] Времето на производството се взема тук в активен смисъл: време на производството за средствата за производство е тук не времето, в което те се произвеждат, а времето, в което те участвуват в процеса на производството на стоковия продукт. Ф.Е.]

[*10] Поставеното в скоби е взето от една бележка в края на VIII ръкопис.]

[*11] „Търговските разноси, макар и необходими, трябва да се разглеждат като отежняващ разход“ (Quesnay: „Analyse du Tableau Economique“. In Daire, „Physiocrates“, I част, Paris, 1864, стр. 71). Според Кене „печалбата“, която конкуренцията между търговците донася благодарение на това, че ги принуждава „да се задоволяват с по-малко възнаграждение, или печалба...“

строго казано, не е нищо друго освен *намаляване на загубата* за продавача от първа ръка или за купувача-потребител. А намаляването на загуба не представлява реален продукт или прираст на богатство, получен с помощта на търговия, независимо от това, дали я разглеждаме като проста размяна, независимо от транспортните разходи, или съвместно с тях“ (стр. 145—146). „Разходите на търговията винаги се заплащат за сметка на продавача на продуктите, който би получавал цялата цена, давана за тях от купувачите, ако не би имало междинни разходи“ (163). Собствениците и производителите са „salarants“ — плащащи заплата; търговците — „salaries“, плащани, наемащи се (стр. 164) (Quesnay: „Problèmes économiques“, in Daire, „Physiocrates“, I част, Paris, 1846)]

[*12] Намираме книговодство от средните векове в селското стопанство само в манастирите. Обаче ние видяхме (Том I, стр. 343), че още в древноиндийските общини фигурира счетоводител за земеделието. Воденето на книги е отделено тук като изключителна функция на длъжностно лице на общината. С такова разделение на труда се пести време, труд и разноски, но производството и воденето на книги за производство си остават такива различни неща, както товаренето на кораби и съставянето на квитанция за товара (*товарителница. ред.*). В лицето на счетоводителя част от работната сила на общината е откъсната от производството и разходите по неговата дейност се възстановяват не от неговия собствен труд, а от отделяне от продукта на общината. Със счетоводителя на капиталиста работата стои *mutatis mutandis* [със съответните изменения] както със счетоводителя на индийската община (от ръкопис II).]

[*13] „Намиращите се в обръщение в страната пари представляват известна част на капитала на страната, абсолютно иззета от производството, за да улесни или увеличи производителността на останалата част; следователно известна величина на богатството е така необходима, за да може златото да се превърне в средство за обръщение, както тя е необходима, за да се направи машина, която да улеснява някакво друго производство“ („Economist“ 84, т. V, стр. 520).]

[*14] Корбет в 1841 г. изчислява разходите по съхранение на пшеницата в продължение на сезон от 9 месеца на $\frac{1}{2}\%$ за загуба на тегло, 3% за лихва върху цената на пшеницата, 2% за наем на складове, 1% за товарене и превоз, $\frac{1}{2}\%$ за труд по разтоварването, всичко 7%, или при цена на пшеницата

50 шилинга, 3 шил. и 6 пенса на квартал (Th. Corbet: „ An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of individuals etc.“ London 1841 [стр. 140]). По сведения на ливърпулските търговци, дадени пред железопътна комисия, (чистите) непроизводствени разходи по съхранение на зърнени храни са съставяли през 1865 г. 2 пенса на квартал, или 9—10 пенса на тон месечно („Royal Commission on Railways“, 1867, Evidence, стр. 19, № 331.)]

[*15] Book II, Introduction.]

[*16] А. Смит си въобразява, че образуването на запас произтича само от превръщането на продукта в стока и на потребителния запас в стоков запас. А в действителност тази промяна на формата предизвиква страшни кризи в стопанството на производителите през време на прехода от производство за собствено потребление към стоково производство. В Индия се е запазил например до последно „обичаят да се складират в хамбари големи количества зърнени храни, за които в години на изобилна реколта може малко да се получи“ (Return, Bengal and Orissa Famine. H. of C, 1867. 1, стр. 230, Ns 74). Внезапно усилилото се вследствие на американската гражданска война търсене на памук, юта и пр. предизвика в много части на Индия силно намаляване на обработването на ориз, повишаване цената на ориза и продажба на старите запаси ориз от производителите. Към това в 1864—1866 г. се прибави безпримерен износ на ориз в Австралия, Мадагаскар и пр. Оттук острият характер на глада през 1866 г., който само в окръг Орисса отнесе 1 милион души (1 с. 174, 175, 213, 214 и III ; „Papers relating to the Famine in Behar“, стр. 32, 33, където между причините на глада се отбелязва „изчерпването на старите запаси“) {От ръкопис II}.]

[*17] Щорх го нарича *circulation factice (en) (circulation postiche. de)* (мнимо обръщение).]

[*18] Рикардо цитира Сей, който вижда благослов на търговията в това, че тя оскъпява продуктите или повишава тяхната стойност чрез транспортните разходи. „Търговията — казва Сей — ни дава възможност да получаваме една стока в мястото, където тя се добива, и да я доставяме там, където тя ще бъде консумирана; поради това тя ни дава възможност да увеличим стойността на стоката с цялата разлика между нейната цена в едното място и цената ѝ в другото. Рикардо бележи по този повод: „Вярно, но по какъв начин се присъединява тази добавъчка стойност? Чрез прибавяне към производст-

вените разходи, първо, разходи за транспорт, второ, печалба на капитала, изразходван от търговеца. Стоката следователно ще струва повече по същата причина, по която и всяка друга стока ще струва повече, защото за нейното производство и нейния транспорт е бил изразходван повече труд, преди да бъде купена от потребителя. Но това съвсем не е едно от предимствата на търговията" (Ricardo: „Principles of Pol. Econ.“, 3-то изд., London 1821, стр. 309-310).]

[*19] „Royal Commission on Railways“, стр. 31, № 630.]

(горе)

КЪМ ОТДЕЛ ВТОРИ **ОБОРОТЪТ НА КАПИТАЛА**

КЪМ ОБЩОТО СЪДЪРЖАНИЕ

АБОНИРАЙ СЕ ЗА САЙТА

когато публикуваме нещо ново в сайта,
веднага на пощата ви ще дойде съобщение